

Not till pdf-utgåvan

Årsskriften Situne Dei, årgångarna 1942-1952, skannades in 2012 för Sigtuna Museums räkning.

(Obs att monografin Sigtuna Mariakyrka 1247-1947 räknas som en dubbelvolym, 1946-47, av Situne Dei.)

Avsikten med pdf-utgåvan är att göra de vetenskapliga artiklarna tillgängliga. Uppslag med enbart annonser har inte tagits med.

SITUNE DEI

1951 – 1952

SIGTUNA FORNHEMS ÅRSBOK

NIONDE ÅRGÅNGEN

SIGTUNA FORNHEMS FÖRLAG

REDAKTION:

HOLGER ARBMAN

Årsbokens redaktör

WILHELM HOLMQVIST

ROLF HILLMAN

HALMSTAD 1954

MEIJELS BOKINDUSTRI

Innehåll

<i>R. F. Refoulé o. p.</i>	Dominikanklostret under medeltiden ..	7
<i>Anne-Beate Jonsson</i>	Undersökningen av dominikanerklostret 1953	21
<i>Hilmar Ødum</i>	En miniatyr-skulptur fra Sigtuna	30
<i>Gunnar Ullén</i>	Sigtunatraktens strandlinjer omkring år 1000	40
	Sigtuna Fornshems verksamhet 1951—1952	57
	Medlemsförteckning	59

Dominikanklostret under medeltiden

R. F. Refoulé o. p.

Tiggarordnarnas utveckling utgör förmodligen ett fenomen utan motsvarighet i historien. För att blott nämna dominikanorden, grundade den mer än fyra hundra hus och kloster på mindre än sextio år. Till och med i Skandinavien spreds den med en förvånande snabbhet. År 1261 fanns tolv kloster i Danmark, åtta i Sverige, tre i Norge. Dessa siffror är mycket anmärkningsvärda, om man håller i minnet, att alla dessa länder hade en ringa befolkning och var utomordentligt fattiga¹.

För den, som studerar de kyrkor och kloster, som dominikanerna då byggde, blir det klart, att det finns en viss likhet mellan dem. Kan man därav sluta sig till, att det fanns en typisk plan eller några bestämda regler, som orden ålade arkitekterna? Vissa forskare har antagit detta men utan att hänvisa till någon som helst text.

För övrigt är enheten relativ och torde inte utesluta stora variationer mellan olika länder och provinser. Även en ytlig undersökning bekräftar ordensmästaren Humbertus de Romanis' klagan: "De andra ordnarna ha ju kyrkor och hus byggda i samma form och efter samma plan. Men vi å andra sidan ha lika många former och planer som kyrkor och hus ..."²

I själva verket föreskrev Dominikus och hans första bröder ingen *positiv* regel härför. De hade intet behov därav. Det levnadssätt, som de hade valt, klargjorde för arkitekterna, hur klostrens plan borde gestaltas. Rudolf Kleiminger skriver: "Man kann sogar sagen, dass wie der Dominikaner allén Klosterinsassen seine Ordensregeln aufdrückte, er auch den Steinen seine Gesetze gab."³

Varje byggnad måste anpassas efter sitt ändamål. Vidare är det uppenbart, att det fanns en viss relation mellan klostrens byggnadsstil och det mål, som orden uppställde för sig.

I. Dominikanordens principer vid anläggande av kloster

Den ursprungliga regel, som Dominikus lät utfärda, nämner mer än tjugo gånger uttrycken "bröderna", "våra bröder", "vår ordens bröder". Sådana uttryck är inte likgiltiga.⁴ Vid den tiden innebar det ett särskilt levnadssätt, ett "liv i gemenskap", och hänvisade till den forna gemenskapen i Jerusalem. Ännu i dag lyder den andra artikeln i "Constitutiones" så: "Såsom den helige Augustini Regel föreskriver, är det det väsentligaste för oss, att vi leva tillsammans i endräkt under samma tak, och att vi hava en själ och ett hjärta i Gud, så att man finner oss fullkomnade i kärleken."⁵

Dominikanordens grundande var ett led i den stora reformrörelse som på tolvhundratalet förnyade Kyrkan och ville återuppliva den ursprungliga enkelheten och broderskapet.

Dominikanorden var en "reguljär kanikorden". Dominikus lånar även många regler av "premonstratenserorden", som förmodligen var den mest berömda och strängaste av dylika ordnar. Utan tvekan antar han i sin regel typiska uttryck som "Canonicus", "Ordo canonicus", "Religio", eller "Disciplina canonica".

Begreppet "reguljära kaniker" innebär två ting. I första hand förutsätter det, att dominikanerna skulle leva ett munkliv, det vill säga både ett asketiskt liv, som en gammal tradition hade organiserat i minsta detalj (tystnad, kapitel, spartansk föda, fastor, o. s. v.) och ett liturgiskt liv, d. v. s. högtidligt recitera tidegärden i en *offentlig kyrka*. ("Constitutiones" föreskriver ännu i dag: "divini officii solemnis recitatio"). Nästan alla bullor utfärdade vid kloster-stiftelser understryker detta. Därav följer, att dominikanerna borde ha en riktig kyrka och inte ett privat kapell. I princip kunde emellertid en liten kyrka räcka.

I andra hand innebar det, att dominikanerna levde i *kloster*. När de kom till Sverige, sökte de grunda ett kloster i Sigtuna. Biskop Bengt från Skara utverkade för stiftelsen en bulla, som lyder: "Cum igitur sicut accepimus in Sichtunia quodam *claustrum* ad honorem beate Virginis noviter sit constructum non sine multis laboribus et expensis..."⁶ Termen "claustrum" betyder inte blott klostertvång, d. v. s. en kvinna fick aldrig komma ditin, utan även att klosterbyggnaderna ordnades omkring en gård som hos t. ex. premonstratenserna och cistercienserna. Munklivet behövde olika utrymmen: kapitelsal, matsal (refektorium), sovsal (dormitorium), ett uppvärmt rum (calefactorium), skola, bibliotek (armarium) och slutligen arbetsrum (officinae), kök, bageri, o. s. v. Dominikanerna behövde endast följa premonstratensernas och cisterciensernas exempel.

Men redan från början finns det en stor skillnad mellan dominikaner- och premonstratenserorden. Dominikus gav som särskilt uppdrag åt sina lärjungar att förkunna Guds Ord. Den ursprungliga regeln lyder så: "Det är ju känt, att vår orden från början instiftats för att predika och för att frälsa själar, och därför måste vi, i första hand och utan att förtröttnas, i hela vårt studium inrikta oss på att vara våra medmänniskor till så stor nytta som möjligt."⁷ Enligt en ofta citerad formel: "Cum Dominico, virum canonicum auget in apostolicum." Klosterlivet självt underordnas ett nytt mål, predikan av Guds Ord. Det är beaktansvärt, att det första hus, som Dominikus grundade i Prouilles, kallades "Sancta Praedicatio". För att underlätta denna verksamhet byggdes klostren mitt i städerna, som just då upplevde en storartad utveckling, och inte på landet i en isolerad trakt som förut.

Det är symptomatiskt, att svartbröderna i Skandinavien försökte grunda ett kloster i varje biskopstad. Men då klostren skulle byggas i städerna måste det ofta ha varit svårt att följa den klassiska kloster-planen. De medeltida städerna låg samlade inom stadsmurarna. De var mycket trånga och där var lika ont om plats som i våra moderna städer. Hur skulle man bygga ett kloster, som i princip fordrade ett ganska stort utrymme? Arkitekterna blev tvungna att ändra den traditionella planen efter den disponerade tomtens

förhållanden, de angränsande husen, etc. De måste ofta åtminstone provisoriskt använda en förut befintlig byggnad, som dominikanerna hade fått i gåva. Dessutom var kyrkan nästan alltid en skänk av en biskop eller en furste. Slutligen kunde dominikanerna ofta inte välja de kvarter, som de önskade: hinder var t. ex. närhet till ett annat kloster, förbud av stadens kyrkoherde eller brist på medel till inköp av tomtmarken o. s. v. Av dylika motiv tvingades dominikanerna ofta att förlägga sina kloster utanför stadsmurarna. Nästan alla dominikankloster i Nordtyskland uppvisar en sådan placering.

Ordens apostoliska mål måste också påverka klostrets byggnad. Dominikus gav som uppdrag åt bröderna att predika. Emellertid avsåg han inte, att de skulle predika i egna kyrkor utan i församlings-kyrkor. Han förutsåg inte att det efter några år, som i t. ex. Norge, skulle uppstå en slags rivalitet mellan det reguljära och de sekulära prästerskapet och att det senare skulle vägra munkarna predika i sina kyrkor.⁸ Även i länder där dylikt sällan förekom, som i t. ex. Sverige, insåg bröderna, att det var mer praktiskt att ha egna stora kyrkor. På samma sätt kom man snart underfund med, att man vid sidan om kyrkan måste bygga ett hus för att där taga emot dem, som önskade träffa och tala med munkarna, etc.

För att svartbröderna skulle bli goda predikanter, fordrade Dominikus själv att alla skulle studera ivrigt. Med en för den tiden oerhörd djärvhet avskaffade han en stor del av kroppsarbetet och ersatte det med studier, och framför allt befriades predikanterna och professorerna (*lectores in actu, magistri in sacra theologia*) från iakttagande av vissa ordensregler. Orden grundas för själarnas frälsning. Studier och predikan går före det asketiska livet. För att munkarna lättare skulle kunna studera, förutsattes det, att cellen var större än de gamla munkarnas, och att plats bereddes åt en pulpet (*discus*). Arkitekterna måste alltså bygga bredare sovrum (*dormitorium*) än hos t. ex. premonstratenserna och cistercienserna.⁹

Framför allt ville Dominikus själv, att klostren skulle vara fattiga och anspråkslösa. Den ursprungliga regeln säger om dessa byggnader endast: "Våra bröder skola hava enkla och anspråkslösa hus, dels för att icke nedtyngas av utgifter, dels för att andra präster och andra ordnar icke skola taga anstöt av våra byggnader."¹⁰

Vi vet att det var Dominikus själv, som införde denna föreskrift i regeln. Och många bröder, som personligen kände honom, vittnade vid kanonisationsprocessen, att han hade lagt stor vikt vid klostrens fattigdom. Staffan, som var prior i Lombardia, omtalar att kloster-förvaltaren i Bologna, *frater Rodolfus*, lät byggmästaren ändra planen och göra cellerna högre, medan Dominikus reste bort. När denne kom tillbaka och såg detta, grälade han på *fr. Rodolfus*, till och med grät och sade: "Vill ni alltså avstå från fattigdomen och bygga stora palats åt er?", och i fattigdomens namn befallde han dem att lämna arbetet. I själva verket avslutade man det först sedan Dominikus dött.¹¹

År 1228 preciserade ordens generalkapitel förbudet. Det tog fasta på det ursprungliga avsnittet i regeln och föreskrev: "Våra bröder skola hava enkla och anspråkslösa hus, så att höjden på boningarnas murar inte överskrider 12 fot utan vind och 20 fot med vind, och höjden på kyrkan inte överskrider 30 fot utan valv utom kanske koret och sakristian. Om någon överträder detta, ådrager han sig ett ganska ansevärt straff."¹²

Alltså bestämdes maximihöjden för klostren (4,20 m å 4,56 m) och kyrkorna (10,50 m å 11,40 m) och dessutom förbjöds valv utom i koret och i sakristian. Ett trätak var naturligtvis billigare och enklare. Slutligen fastslogs, att nonchalerandet av dessa bestämmelser utgjorde ett ganska allvarsamt fel (*culpa levior*).

En liknande fattigdom och enkelhet måste förekomma också i utsmyckningen. År 1239 förklarade kapitlet betydelsen av uttrycket "*modestos och humiles domos*" (enkla och anspråkslösa hus). Den förebrädde de kloster, som hade beställt allt för många prydnader: "Man skall ovillkorligen avlägsna alla överflödiga föremål från våra kor, och från denna stund är det förbjudet att införa nya."¹³ Olika provinskapitel preciserade detta vidare, och år 1261 införde slutligen Humbertus de Romanis, som då var ordensmästare, i ordensreglerna: "I våra hus får inte förekomma överflödiga och flärdfulla föremål, vare sig det gäller skulpturer, målningar eller golvbeläggningar och annat sådant, som vanställer vår fattigdom."¹⁴

Dessa föreskrifter, som kanske ibland synes oss överdrivna, förklaras, om vi erinrar oss, att Dominikus liksom Franciskus av

Asissi frivilligt hade avstått från världsliga förmåner till gagn för sin stiftelse. Han hade förstått, att Kyrkan behövde en slags förnyelse, och att alltför rika munkar och präster samt feodalbiskopar och abbotar, som färdades till häst, aldrig någonsin skulle bli sådana förkunnare av evangelium, som folket lyssnade till. Dominikus ville dessutom inte blott göra fattigdomen till ett medel för förkunnelsen, till ett bevis på oegennytta. Han ville först och främst leva samma liv som apostlarna och de första kristna. Fattigdomens anda var i hans ögon något väsentligt.¹⁵

II. Förändring i lagstiftningen

Man måste fråga sig, hur dominikanerna (och likaså franciskanerna, som betonade fattigdomen än mer) kunde bygga så många vackra och stora kyrkor, som vi ännu i dag kan se, t. ex. Sankt Nikolas i Visby eller Mariakyrkan i Sigtuna. Likaså byggde de ibland vackra och stora kloster.

I själva verket lät ordensmästaren Nikolas Bicasino år 1298 utsluta den bestämmelse, som behandlade maximihöjderna och behöll blott de förbud, som hade formulerats av Dominikus själv.¹⁶ (Det är dock att beklaga att man inte senare återinfört den passus i texten, i vilken ordensstiftaren motiverade sina förbud.) Men man avskaffade inte reglerna om utsmyckningar. För övrigt är det sant, att dessa inte vände sig mot den konstnärliga som sådan utan blott mot de överdrifter, som förekom på detta område: "notabiles superfluitates". De var inte heller så preciserade som de regler, vilka bestämde byggnadens höjd. Alltifrån början och ännu medan Dominikus levde, överträdde, som vi redan sett, många priorer reglerna, särskilt dem, som rörde höjden. Vi vet, att general- eller provinskapitlen ingrep häremot mer än en gång. År 1250 bestraffades flera bröder, bland annat Englands provincialmästare och priorn i Newcastle-on-Tyne, av ett kapitel i London¹⁷ "för de överdrivna byggnadernas skull".

Likaså bestraffades år 1261 priorn i Barcelona och byggnadskommittén där, därför att "dormitorium-byggnaden" anmärkningsvärt överskred den tillåtna höjden. Men kapitlet föreskrev inte, att sovsalen skulle rivas.¹⁸ Däremot lät samma år Humbertus de Romanis, som då var ordensmästare, sänka koret i Kölns dominikanska kyrka till den tillåtna höjden. Ur konstnärlig synpunkt var

förmodligen en sådan handling en vandalisering, men Humbertus de Romanis ville framför allt bevara fattigdomens anda.¹⁹ Likväl var Humbertus i praktiken mindre sträng, än man skulle kunna förmoda, och i själva verket blundade han för många överträdelser. Det är sant, att dominikanerna byggde sina kyrkor allt högre och högre. Och likväl saknades inte motstånd inom orden, och många utom denna kritiserade också tiggarnas högmot, ibland en smula fariseiskt och avundsjukt. Man känner till Matteus Paris' klagan. Denne, som var benediktin och inte tyckte om tiggarmunkarna, skriver bittert: "... Detta gäller dem, som dagligen skryter med sina ovärderliga rikedomar genom att utöka sina praktfulla byggnader och uppföra höga murar, varigenom de skamligt överskrider gränserna för den ursprungliga fattigdomen och övar våld på själva kärnan i sitt munklöfte."²⁰

Och en dominikan, Gerard de Frachet, förvisar själv i sin bok om "Vitae Fratrum" (omkring 1260) Fr. Gaillard, under-prior i Orthez, till skärselden för "ardor nimius et dilectio... pro edificiis novorum locorum."²¹ Likväl var det inte alltid ett begär efter lyx som drev dominikanerna och franciskanerna att överträda reglerna. De tekniska orsakerna var ofta bestämmande.

Som vi redan påpekat började sekularpräster redan tidigt vägra munkarna rätten att predika i sockenkyrkorna. Dominikanerna tvangs ofta att predika i de egna kyrkorna. Likaså kom folket ofta spontant till dem. Men dessa kyrkor var för små och för trånga och kunde inte samla mycket folk. Mer än en gång måste de riva ned den gamla kyrkan och bygga en ny. De ville därför, att arkitekterna skulle bygga en ganska rymlig och ljus lokal med god akustik. Det var även önskvärt att folket kunde se predikanten och höra honom utan svårighet. Likaså ökades hastigt brödernas antal och man måste bygga ett nytt kor för dem eller utvidga det gamla.

Ungefär samtidigt började den gotiska konsten spridas över hela västerlandet. Den tillät förverkligandet av ljusa, vackra, för predikan lämpliga kyrkor. Dock var det omöjligt för arkitekterna att nå sådana resultat utan att överskrida den i dominikanordens regler tillåtna höjden. Därav uppstod en konflikt mellan konstens

lagar och ordens regler. Man kunde förutse vilkendera som skulle komma att segra. Som Pater Meesserman skriver: "Teknikens krav är ofta starkare än traditionen eller de teoretiska föreskrifter, som samhället uppställer."²²

Visserligen kostade det mera att bygga dessa vackra och stora kyrkor i gotisk stil. Men de hjälpte orden att bättre uppfylla sina främsta plikter, de apostoliska. Alltifrån den dag då folket kom i stor mängd till predikningar och tidegärder blev det nästan omöjligt att bevara den ursprungliga enkelheten. Folket önskade en kyrka som motsvarade dess smak, och man kom med gåvor för att munkarna skulle beställa målningar, glasfönster, o. s. v. Vi får inte heller glömma, att i den medeltida katekes-undervisningen spelade bilden en viktig roll. Och naturligtvis kunde inte dominikanerna undvara denna hjälp.

I vissa fall var det ej heller så lätt för dominikanerna att vägra ta emot gåvorna. Det är svårt att föreställa sig, att klostret i London skulle kunna vägra att ta emot Edward I:s donationer.²³ Dominikanstilen förblev emellertid alltid nykter och ganska sträng. Visserligen kan man kanske beklaga att tiggardordnarna inte bevarade sin första återhållsamma stil. Men som Louis Gillet skriver: "Om mot all förmodan, dessa "andliga" och kompromisslösa hade triumferat, vilken förlust skulle det ej ha varit — inte blott för konsten utan också för det andliga livet! Vilken moralisk tillgång, vilken andlig rikedom representerar inte dessa kyrkor, som de fördömde!

Och vad mer är. Den ande ordensstiftarna besjälades av, har satt sin prägel på dessa byggnadsverk fastän de själva ej uppfört dem."²⁴

III. Dominikanklostret

Det fanns ingen standard-plan för dominikanklostret. Tomtens omfång, de begränsade tillgångarna, lokala byggnadstyper etc. skapade olika varianter. Humbertus de Romanis erkände själv detta.²⁵ Klosterbefolkningens hastiga tillväxt och uppkomsten av vissa oförutsedda, mer lokalbetonade former av apostolat bidrog till att fullständigt förändra den ursprungliga planen. Arbetet sträckte sig ibland över mer än 100 år. Därav kom frånvaron av enhetlig stil. Trots allt detta kan man rekonstruera en dominikanklostertyp åtminstone giltig i Nordtyskland och i England (fig. 1). Denna dominikanklostertyp bildar en nästan regelbunden kvadrat. I centrum ligger själva klostergången med välvda pelargångar. Under det att franciskanernas klostergångar i allmänhet endast hade tre flyglar, så innefattade vanligtvis dominikanernas fyra.

Kyrkan låg oftast åt nordsidan enligt klostrens tradition, under det att boningshusen förlades åt söder för att få mera sol. Likväl sökte dominikanerna framför allt göra kyrkan lätt tillgänglig. Enligt en antik tradition byggdes kyrkan orienterad väster öster, men undantagen är många, och i Nordtyskland t. ex. avviker ofta riktningen mot norr, kanske beroende på att kompassriktningen ej varit säkert bestämd.²⁶

Kyrkan innefattade två partier: koret, som var reserverat för munkarna, och skeppet. De skildes av en vägg, som hindrade menigheten att se munkarna, när de gick in och ut. 1249 års kapitel gjorde denna skiljevägg obligatorisk.

Vid ena sidan av kyrkan låg de byggnader, som var ämnade för församlingsmedlemmar: mottagningsrum, biktstolar, ibland en föreläsningssal. Bredvid koret låg sakristian.

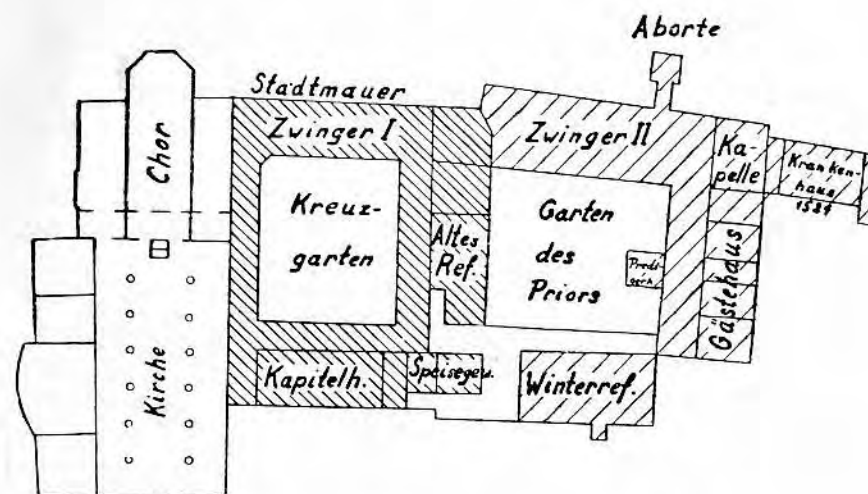

Fig. 1. Plan över dominikanerklostret i Leipzig (Paulinenkloster).

Efter Kleiminger.

Mitt emot kyrkan låg munkarnas bostad: refektoriet (där bredvid köket, bageriet, bryggeriet, etc) och en sal, som uppvärmdes under vintern (calefactorium), i vilken bröderna tilläts vistas under vissa tider.

I första våningen omedelbart under taket fanns dormitoriet (sovsal) och sjuksalen. I dormitoriet hade varje broder endast ett litet utrymme likväl större än hos cistercienserna. Varje cell var skild från de andra genom en mellanvägg först av trä, senare av lätt murverk. Varje cell var mycket liten och trång. Där fanns blott plats för en bräda på bockar på vilken det ibland låg en halm-madrass (cadilectus). Huvudgården var riktad mot korridoren. Det fanns ingen dörr för att en "circator" skulle kunna se bröderna antingen sitta vid sin pulpet, eller ligga på sängen. Ett verkligt rum tilläts endast för professorer (lectores in actu legentes). Senare, på trettonhundratalet, ökades antalet sovrum.²⁷

Vid den stora ingångsporten låg priors rum, ty bröderna borde göra visit hos honom var gång de gick ut eller in. En flygel innehöll kapitalsalen, som ofta användes som föreläsningssal, och i andra

våningen fanns biblioteket, som var särskilt viktigt i kloster för studier (*studium generale*).

Slutligen var några rum reserverade för gästerna: sovsal och matsal. Enligt en gammal munktradition borde gästhuset vara så skilt som möjligt från det övriga klostret. Under tidernas lopp utökades klostret med olika rum, som av erfarenhet visat sig vara lämpliga. Omkring klosterbyggnaderna låg, när det var möjligt, en trädgård och en kyrkogård. Man sökte skilja klostret och särskilt den flygel, där klosterbröderna bodde så mycket som möjligt från gatorna och de angränsande husen. Det var önskvärt, att klostret även mitt i städerna behöll den isolering, som gynnade andaktslivet. Den mycket enkla kyrkogården var reserverad för bröderna.

Som vi redan påpekat, utesluter inte en sådan plan olika variationer. Byggnadsstilarnas mångfald är kanske ännu större och beror mera på tid, land, etc. Emellertid reste bröderna mycket och studerade ofta utomlands. Vi vet till exempel, att Petrus de Dacia sändes till ordens "*studium generale*" i Köln och sedan Paris. Han reste senare flera gånger till Tyskland. De resande såg, hur man byggde kloster på andra platser och önskade låta kopiera det, som syntes dem vackert och praktiskt. På så sätt skapades så småningom en viss dominikanstil.

Noter.

¹ G. Meersseman, *L'Architecture Dominicaine au XIIIe siècle. Législation et Pratique* in *Archivum Fratrum Praedicatorum*, Vol. XVI, 1946, 136—190. Se också Louis Gillet, *Histoire artistique des Ordres Mendicants*, Paris 1912; Gottfrid Müller, *Die Dominikanerklöster der ehemaligen "Mark Brandenburg"* Berlin, 1914; Joh. Oberst, *Die mittelalterliche Architektur der Dominikaner und Franziskaner in der Schweiz*, Zürich, 1927; Rudolf Kleiminger, *Das Schwarze Kloster in Seestadt Wismar*, München, 1938; Ragnar Blomqvist, *Danmarks första dominikanerkloster. Svartbrödraklostret i Lund*, i *Kulturen*, Årsbok 1943, s. 107—149; Vilh. Lorenzen, *De danske Dominikanerklostres Bygningshistorie*, Kbhvn, 1920; William Hinnebusch, *The Early English Friars Preachers*, Roma, 1951.

² "(Illi) habent namque ecclesiae et officinas ejusdem formae et eodem modo dispositas. Nos autem fere quot domos, tot varias formas et dispositiones officinarum et ecclesiarum habemus." Humbertus de Romanis, *Opera de vita regularis*, ed. J. J. Berthier, Rome 1888—1889, s. 332.

³ R. Kleiminger, *op. cit.*, s. 280.

⁴ Se P. Mandonnet och M. H. Vioaire, *Saint Dominique, L'Idée, l'homme et l'oeuvre*, Paris, 1937, t. II, s. 277.

⁵ "Quemadmodum ex Regula monemur, primum, propter quod in unum sumus congregati, est ut unanimes habitemus in domo, et sit nobis anima una et cor unum in Deo, ut perfecti, videlicet, in caritate inveniamur."

⁶ Se Jarl Gallén, *La Province de Dacie de l'Ordre des Frères Prêcheurs, t. I., Histoire générale jusqu'au grand schisme*, Helsingfors, 1946, s. 6.

⁷ "... Ordo noster specialiter ob praedicationem et animarum salutem ab initio noscatur institutus fuisse, et studium nostrum ad hoc principaliter ardentique, summo opere debeat intendere ut proximorum animabus possimus utiles esse." Se P. Mandonnet, *op. cit.*, t. II, s. 225.

⁸ Se A. Mortier, *Histoire des Maîtres Généraux de l'Ordre des Frères Prêcheurs, t. I, Paris*, 1903, s. 328—340.

⁹ Se Jordenus de Saxonis (*Libellus de principiis Ord. Praed.*, i *Monumenta Ordinis Fratrum Praedicatorum Historica* (MOPH), XVI, 46): Denne skriver: "... In predicta ecclesia Sancti Romani protinus edificatum est claustrum cellas habens ad studendum et dormiendum desuper satis aptas."

¹⁰ "Mediocrates domos et humiles habeant fratres nostri, ita quod nec ipsi expensis graventur nec alii seculares vel religiosi in nostris edificiis scandalizentur." Se P. Mandonnet, *op. cit.*, t. II, s. 292 och *Års 1228 Constitutiones* av H. Denifle in *Archiv für Literatur und Kirchengeschichte des Mittelalters*, I., 1885, 2. 225.

¹¹ *Acta Canonisationis S. Dominici* in MOPH, XVI, s. 157. Översättning på franska, *Saint Dominique, Son Esprit, Ses Vertus, Toulon*, 1923, s. 83—84.

¹² "Mediocrates domos et humiles habeant fratres nostri, ita quod murus domorum sine solarío non excedat in altitudine mensuram XII pedum et cum solarío xx, ecclesia xxx et non fiat lapidibus testudinata, nisi forte super chorum et sacristian. Si quis de cetero contrafecit, pene gravioris culpe subiacebit." Se H. Denifle, *art. cit.*, s. 225.

¹³ "Notabiles superfluitates a choris nostris penitus removeantur et amodo alie in nostro nunquam fiant." Se MOPH, III, 17.

¹⁴ "Nec fiant in domibus nostris superfluitates et curiositates notabiles in sculpturis et picturis et pavementis et aliis similibus quae paupertatem nostram deformant." Se MOPH, III, 108, 104, 117.

¹⁵ Se L. Gillet, *op. cit.*, kap. 1 och 2; H. Grundmann, *Religiöse Bewegungen im Mittelalter*, Berlin, 1935; M. D. Chenu, *Introduction à l'Etude de Saint Thomas d'Aquin*, Paris, 1950, s. 38—40; etc.

¹⁶ Se texten i MOPH, III, 283, 287, 297.

¹⁷ Se W. Hinnebusch, *op. cit.*, s. 128.

¹⁸ Se G. Meersseman, *art. cit.*, s. 166—167.

¹⁹ Se G. Meersseman, *art. cit.* s. 167—168; H. S. Scheeben, *Albert der Grosse, Zur Chronologie seines Lebens*, in *Quellen und Forschungen zur Geschichte des Dominikanerordens in Deutschland*, XXVII, 154—156.

²⁰ Se Hinnebusch, *op. cit.*, s. 129. Matteus Paris, *Chronica majora*, ed. H. R. Luard, RS. 7vol. London, 1872—1884, se t. IV, s. 279—280.

²¹ Se MOPH, I, s. 281—282.

²² G. Meersseman, *art. cit.*, s. 164.

²³ Se W. Hinnebusch, *op. cit.*, s. 131.

²⁴ L. Gillet, *op. cit.*, s. 39.

²⁵ Humbertus, *Opera*, II, 6, skriver: "Non solum in aedificiis... varietas per provincias diversas, immo per domos ejusdem provinciae reperitur quoad multa. Causa vero hujus varietatis est varietas nationum, inequalitas provinciarum et domorum, abundantia etiam sensu quorundam."

²⁶ Enligt Wehner, *Die Denkmalpflege*, 1899, s. 97, skulle tiohundralets kompass ha avvikit upp till 20 grader.

²⁷ Se G. Meersseman, *art. cit.*, s. 186—187; J. J. Berthier, *Le chapitre de San Nicolo de Treviso*, Rome, 1912.

Undersökningen av dominikanerklostret 1953¹

av Anne-Beate Jonsson

Avsikten hade varit att under sommaren 1953 inställa de arkeologiska undersökningarna av klosterområdet på det s. k. "kyrkgården". Då under loppet av maj månad beslut och åtgärder kom till stånd för fortsatt utforskning av området var detta förenat med vissa svårigheter. Så mycket mera glädjande har det varit att konstatera, att sommarens arbete ur flera synpunkter givit ett tillfredsställande resultat. Det står nu bl. a. fullt klart, att klostret varit av en storleksordning, som man tidigare knappast räknat med. Vidare har framkommit att platsen utanför kyrkogårdsområdet ej kan slutgiltigt planeras som park, förrän en fullständig uppmätning och undersökning av där befintliga husgrunder kommit till stånd.

Det var i huvudsak tre arbetsuppgifter som voro aktuella då grävningarna påbörjades efter midsommar. I första hand gällde det att utröna i vilken mån de medeltida klosterruinerna blivit utsatta för skadegörelse då schaktarbeten med grävsropa företogs vid planeringsarbeten i samband med anläggandet av ny kyrkogård under hösten 1952. I samband med detta arbete skulle uppmätning och undersökning ske av så många husgrunder som möjligt. I andra hand skulle ett provschakt dragas på kyrkogården vinkelrätt mot Mariakyrkans sydvägg. Med hänsyn till den kommande omplaneringen av platsen i sin helhet var det nödvändigt att här nå fram till en ungefärlig uppfattning av de murars storlek och inbördes läge, vilka voro belägna inom själva klausuren.

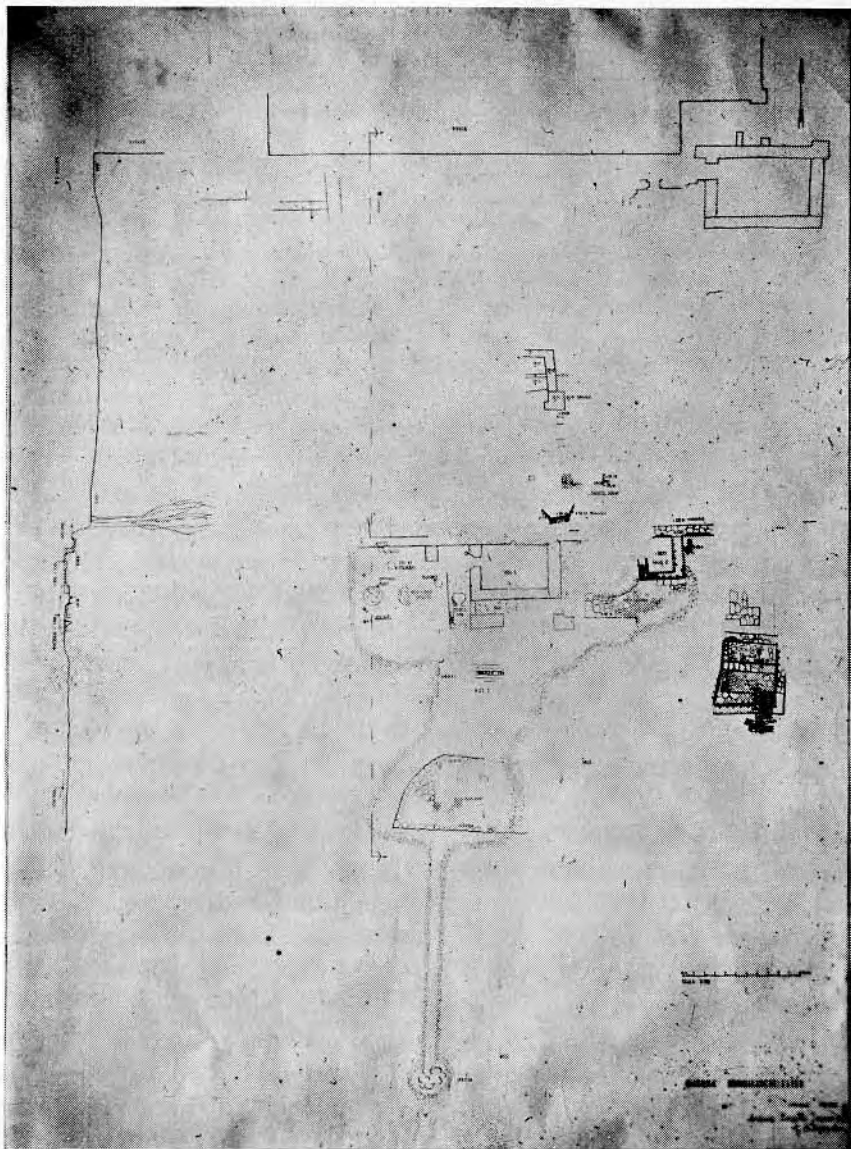

Fig. 1. Sigluna Dominikanerkloster.

Orig. i ATA.

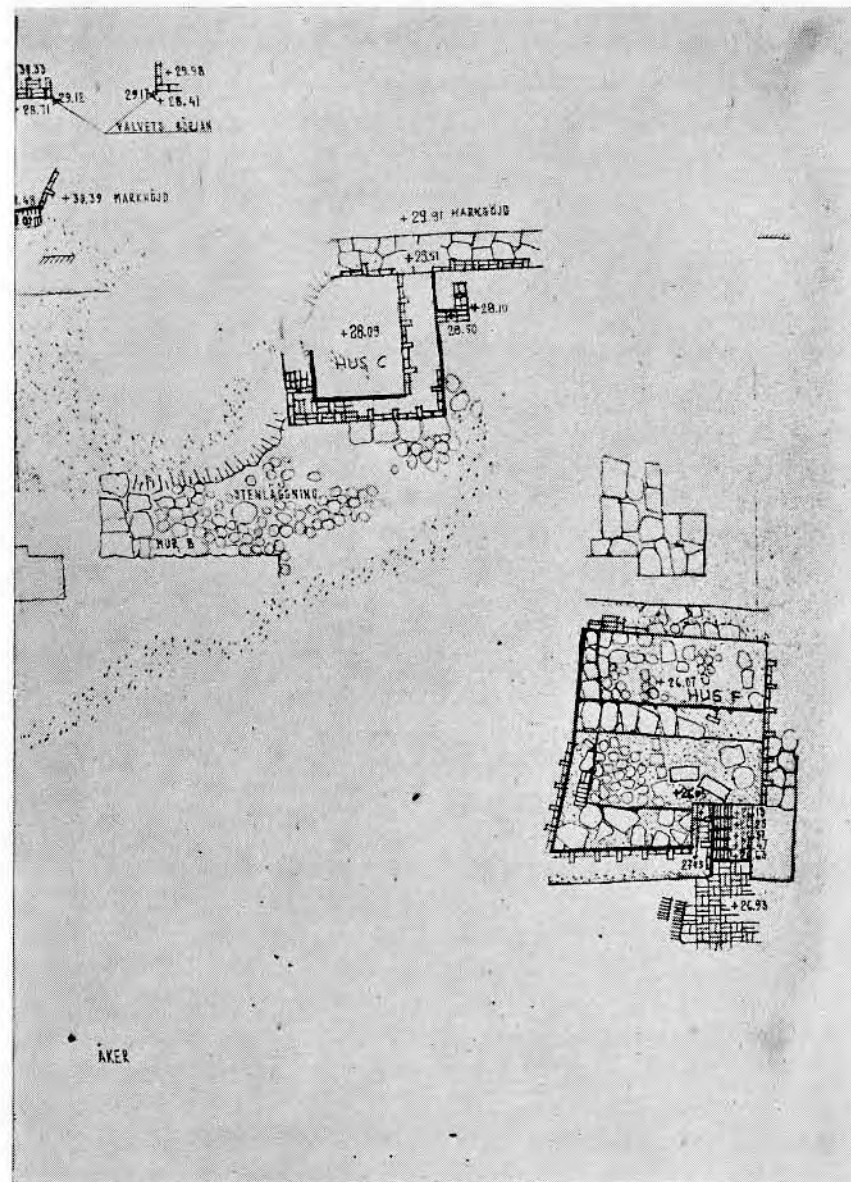

Fig. 2. Sigtuna Dominikanerkloster, detalj.

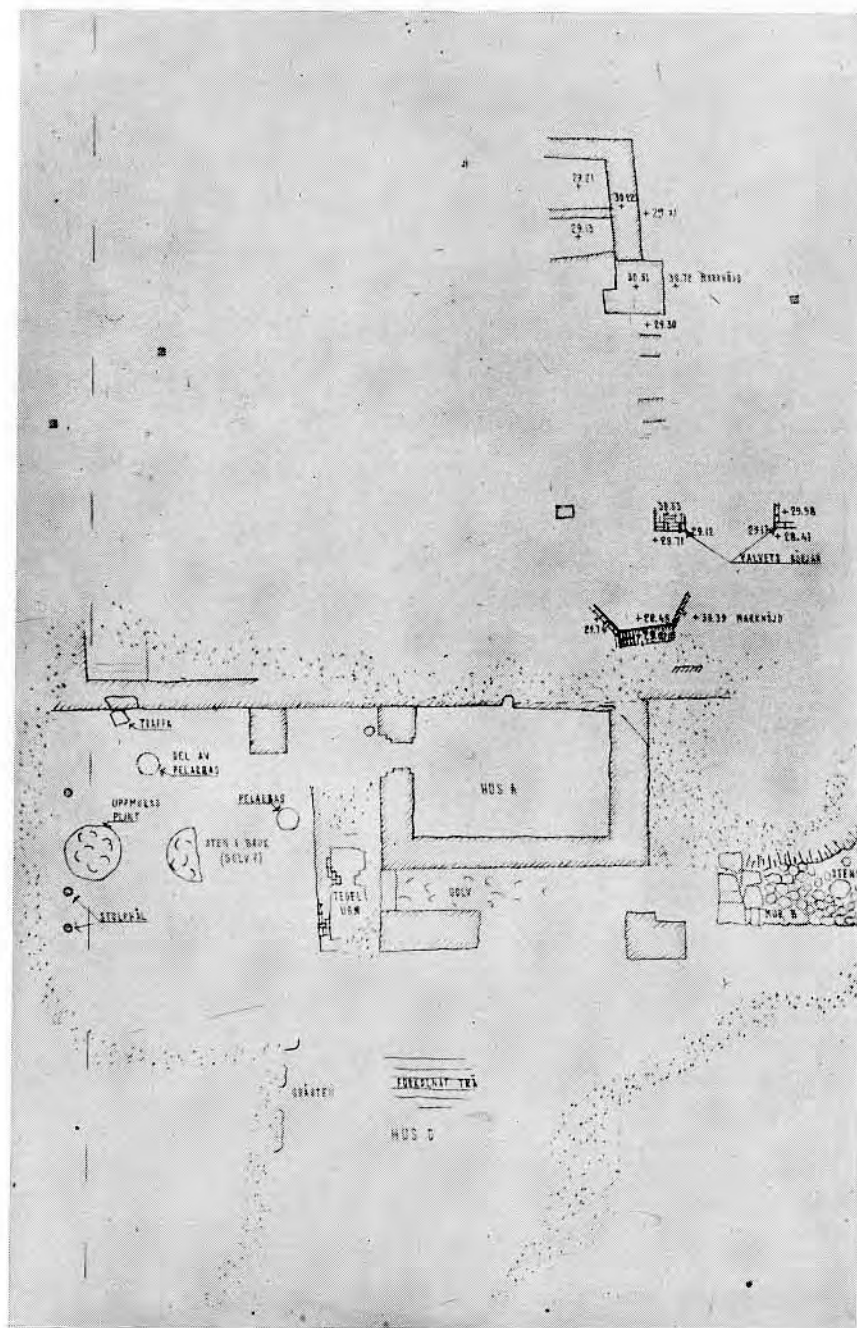

Fig. 3. Dominikanerklostret, Sigtuna. Detalj.

Först framtoogs ett källaraktigt rum beläget ungefär 20 m. söder om likboden. (Hus F på planen fig. 1—2). Väggarna hade gråstens-kärna med skal av tegel och voro tämligen väl bevarade; på sina ställen kunde räknas upp till 15 skift. Fyllningen bestod merendels av fyrkantiga golvtegel, tydligen nedvräkt, samt rasmassor. Av lös-fynd påträffades endast några små järnbitar, spik och fönsterglas. I södra delen av rummet synes en hård ha varit anlagd och på golvet intill härden återfanns två mycket stora, huggna stenar (profil fig. 5). Det är troligt att dessa stenar ursprungligen ha varit huggna som taklistor till en absid².

Rummets sydöstra del inrymde även en trappa framför vilken i marknivå omedelbart under torven låg ett mindre, med tegel belagt golv. Vartill trappan och detta golv kan ha tjänat är svårt att säga. Lika omöjligt är det att bilda sig någon uppfattning om själva rummets funktion. Möjligen kunna framtida grävningar ge svar på detta för den händelse rummet kan knytas samman med ytterligare murrester och byggnadskomplex.

Sommarens grävningsanslag tillät icke någon utvidgning av grävningsområdet, däremot fanns inom detta ett antal husgrunder vilka till hälften framgrävts men där undersökningarna av brist på tid och medel ej blivit avslutade under tidigare utgrävningar. Undersökning av dessa husgrunder genomfördes nu. Hus E (nederst på fig. 1) visar grunden till ett rektangulärt hus med väl lagd grund av kvadersten. Murresterna äro i ett tämligen dåligt skick. Möjligen har detta hus varit avdelat i två rum med en hård i mitten. Såvitt man nu kan se ligger denna husgrund utmed en öst—västlig linje, som bildar klosterbebyggelsens gräns mot söder.

Ett område söder och sydväst om det vid föregående års under-sökningar frilagda hus A rensades upp och sållades igenom, och jorden visade sig där i riklig mängd innehålla skärvor av glas och keramik samt smärre föremål av skilda slag och av i medeltida husgrunder gängse förekommande typer.

Som vikter har man sedan länge kunnat bestämma små mäs-singshästar från medeltiden. En dylik häst, tämligen väl bevarad, påträffades vid undersökningen av hus C³ (fig. 4). Av denna husläm-ning hade vid tidigare års utgrävningar ytterväggarna fullständigt

Fig. 4. Vikt i form av en mäs-
singshäst från hus C. 1/1.

tagits fram och av dess kontur kunde tydligt ses att byggnaden varit belägen omedelbart söder om och i anslutning till klausurens sydliga gränsmur. Rasmassorna lågo mycket hårt packade och de illa medfarna tegelförbanden i husets väggar kunde endast med svårighet blottläggas, utan att rasa samman. Förutom den lilla vikthästen lågo i fyllningen närmast golvet ett par medeltida mynt och en mängd bruksföremål av järn såsom knivar, hästskor, blossomhållare m. m. alltsammans i mer eller mindre sönderrostat skick.

I husgrundens västra vägg fanns intill den stora klostermuren en liten enkel ingångsöppning och på dess östra sida, ävenledes intill muren, en liten utbyggnad av storlek $0,9 \times 0,14$ m. Även angående hus C med dess lilla tillbyggnad är fältet fritt för spekulationer; till sin placering och storlek påminner tillbyggnaden om en privet men det finns också mycket som talar emot denna tolkning.

Utmed södra väggen av hus C frilades en bred, stensatt gång ledande i öst—västlig riktning in mellan hus A och hus B. Emellertid kan gångens fullständiga utsträckning mot öster klarläggas först efter ytterligare grävningar.

Av de utanför kyrkogårdsområdet belägna byggnadsresterna återstod nu för sommarens undersökning endast en anläggning, som antagits vara en bronsgjutarugn. Ugnen var belägen intill och väster om hus A och hade under 1952 års grävningar blottats

varvid en mängd bronsfragment påträffats. I hela sin utsträckning mätte ugnen 4 m. Den var på mitten avdelad av en liten insnörpning eller tvärmur vilken delade den i två lika hälften. Ugnens botten bestod av tätt kantställda tegelstenar sammanbundna av murbruk. Under dessa tegelstenar låg ett kraftigt lager av murbruk vilket i sin tur vilade på en sandbädd av omkring 10 cm mäktighet. Underst framgrävdes stora, väl valda och jämnrunda dräneringsstenar.

Då sålunda de mest aktuella uppgifterna utanför kyrkogårdsområdet slutförts upptogs ett schakt mot kyrkans sydvägg. Var detta schakt skulle sättas in var en fråga som vållade något bryderi, men slutligen fastställdes en punkt intill murväggen öster om hus A. En ovanligt lycklig slump gjorde, att endast ett par meters grävning i schaktet förde fram till en väl murad vacker portal med tröskel och avfasade sidomurar. Eftersom denna redogörelse för sommarens grävningar är avsedd endast som en preliminär rapport, kan jag inte gå närmare in på frågor rörande denna portöppning och dess sammanhang med klosteranläggningen, ej heller skall lämnas någon kommentar till övriga murar och rester av murar, vilka påträffades då schaktet drogs vidare in mot kyrkan. Innanför portalen framgrävdes under ett obetydligt lager torv (20 cm) hittills okända byggnadslämningar, varav jag här endast vill särskilt nämna några vackra valvbågar. Att tolka dessa lämningar är dock på nuvarande stadium vanskligt. Troligen ha vi att räkna med ett flertal etapper i klostrets byggnadshistoria, vilket bidrar till att göra anläggningen så svårbedömbär.

Den sista arbetsuppgiften i sommarens arbetsplan var utforskandet av klausurens begränsningsmur åt söder. Denna mur har på flera ställen kunnat friläggas. Den är av stor mäktighet och i regel väl bevarad. Den kan spåras bakom hus A och hus C samt därefter tre meter öster om den lilla tillbyggnaden på hus C. Därefter tar den plötsligt slut. Det förefaller som om det rivits ned och dess stenar bortförts. Ett flertal provgropar upptogs söder och väster om likboden dock utan att några rester av den stora muren kunde påträffas. Ett mycket stort antal profiltegel påträffades på olika håll (fig. 5).

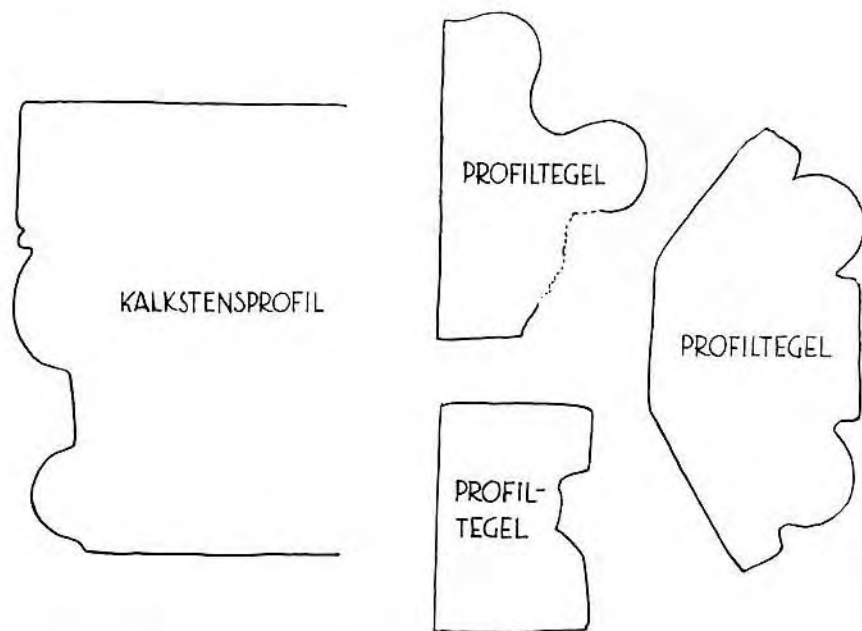

Fig. 5. Skärningar av en kalkstenslist och profiltegel.

Efter sommarens utgrävningar kvarstår outforskade ett par mindre områden söder om kyrkogårdsområdet mellan hus D och hus F samt mellan hus A och hus C. Dessa delar torde emellertid vara av stor betydelse. Dessutom kvarstår orört hela området väster om hus A. Då det markområde som varit så rikt givande under fyra somrars utgrävningar nu inom en snar framtid skall omplaneras och utläggas som parkområde måste det anses i hög grad önskvärt, att detsamma dessförinnan blir sakkunnigt genom- sökt då endast därigenom klarhet kan vinnas beträffande det stora medeltidsklostrets utsträckning och byggnadshistoria.

Noter.

¹ Om de tidigare grävningarna, se *B. Gejvall*, i *Situne Dei* 1949—50.

² Jämförelse har visat att profileringen på dessa stenar är exakt den- samma som på takliststenen till absiden i Skånela kyrka.

³ Fynd av en vikthäst har gjorts en gång tidigare i Sigtuna, nämligen då en medeltidssmedja framgrävdes på kv. Trekanten 1925. Hästen från Trekanten är något annorlunda än den nu påträffade men även den väl bevarad. Se: *E. Floderus*, Några brons- och silversmedfynd från det äldsta Sigtuna, *Fornvännen* 1928, s. 89. Om bronshästar som vikter, se *A. W. Brøgger*, *Ertug og Øre*, 1924.

En miniatur-skulptur fra Sigtuna

Av Hilmar Ødum

I maj 1952 opholdt jeg mig i Sigtuna, og ved Mälarstranden østligst på Malmen kom jeg over en bunke "svartjord", tydeligvis kørt ud fra en udgravning et eller andet sted i staden. Det kunne ses, att bunken havde ligget siden høsten 1951, og efter oplysning fra kommunalingeniør Alfvegren hydrører den fra en mindre udgravning i Stora Vattugränd.

Bunken indeholdt en del levn fra middelalderen: knogler af fisk, knogler af husdyr (især svin), svagere eller stærkere brændt ler-rappning fra husvæg, trækul og vedstumper, jernslagge, spor af bronzesmeltning o. a. s., samt en hel del artefakter:

Keramik:	15 skår af svartgods	} uden glasur.
	14 „ „ vitgods	
	et par meget grove skår	
	2 skår med dårlig glasur.	
Jern:	8 ubestemmelige jerngenstande (meget stærkt rustede).	
	1 søm, smedet.	
	2 knivfragmenter.	
	1 synål.	
	2 å 3 fiskekroge.	
Bronce:	1 fragmentarisk rembeslag (?).	
Bly:	1 vægtlod, nærmest kubisk med afglattede kanter; vægt 4,7 gram (= 4 penninge; jvf. Bengt Thordeman 1936).	
Slibesten:	3 fragmenter.	
Glasperler:	1 perle, mørkegrøn m. 3 gule øjne (= fig. 33 hos Dagmar Selling 1944).	
	2 fragmenter, mørkegrøn m. gule ringe (= fig. 30 hos Dagmar Selling).	

Älghorn: 17 fragmenter af ufærdige kamme. De fordeler sig på Blomqvists typer således (Blomqvist 1942), forsåvidt disse ufærdige kamme kan endeligt henføres til type:

7 omtrent som B.s fig. 20 (enkeltkam m. skinne, simpelt endestykke).

4 som B.s fig. 49 (dobbeltkam uden skinne, skarp ås).

1 som B.s fig. 51 (dobbeltkam uden skinne, flad ås).

2 sands. dobbeltkam med skinne (d. v. s. skinnen findes ikke, da kammen er ufærdig).

1 ubestemmelig type.

1 dørbeslag med nøglehul.

Ubestemmelige halvfabrikata og udsavede stykker af älghorn i store mængder.

Afsavede og afbrudte stykker af älghorn i massevis.

Alt dette er jo almindeligt middelalder-inventar i Sigtuna.

*

Foruden alt det ovennævnte fandtes i denne jordbunke den skifersten, der er afbildet på fig. 1—2.¹

Den er ca. 25×30 mm stor. På den ene side er udskåret en 20 mm lang, næsten fuldstændigt bevaret løvefigur; blot den forreste del af hovedet fattes. — På den anden side er — med samme hånd — udskåret en okse, men heraf er blot bagkroppen bevaret. Bortset fra lidt glatning på den ene kant er stenen iøvrigt ikke bearbejdet. De flader, der bærer figurerne, er helt naturlige.

Den værdiløse sten som sådan er intet handelsobjekt; den er ingen brugsgenstand; den har ingen anden funktion end at bære billederne. Indgraveringen på begge sider understreger også, at stenen ikke har skullet tjene som dekoration (til dekoration ville man vel heller ikke vælge så værdiløst materiale).

Skiferstenen er som nævnt et fragment, men bruddet er af gammel dato; brudfladerne bærer samme patina som stenens øvrige overflade. Meget fine spor af slagge hæfter ved overfladen.

Vender vi os nu til selve billederne, bemærker vi først, at der er absolut intet skitse-mæssigt, forsøgende over figurerne; de er mål-

¹) Nu i Statens Historiska Museum, Stockholm.

Fig. 1. Skifersten med indgravede billeder på for- og bagside. Sigtuna.
ca. dobbelt størrelse.
Foto Statens Historiska Museum.

bevidst og uden tøven skåret som de skal være. Der er ikke en eneste fejlskæring og ikke en overflødig streg (kanske bortset fra den streg, der går fra løvens hale ned mod højre). Både løven og oxen er fuldendte og elegante små kunstværker, der vidner om en dygtig og erfaren billedskærer. Skade at der ikke er bevaret mere af oxen med dens tungt-værdige fremadskriden.

Rent stilistisk lader disse billeder sig henføre til 1100-tallet.

Ser man nærmere på de små billeder, kan man ikke frigøre sig

for det indtryk, at de må have relation til andet og mere; de er ikke udsprunget af en kunstnerisk begavet håndværkers lune; der må være en hensigt med i spillet. Trods den ringe størrelse er deres karakter af stort relief særdeles tydelig; de må have en eller anden relation til tidens store dekorkunst.

Denne dekorkunst må være kirkelig, og så rejser sig spørgsmålet om, hvilke kirkelige reliefer der kan komme på tale? — Skulpturbilleder på døbefonte, karmsten, kragsten, kapitæler o. a. l. kan der næppe være tale om. Dekorativt figurer herfra måtte "omsættes" og udfoldes for at få samme karakter som billederne på skiferstenen. Nej, billederne på stenen har helt igennem samme karakter som store, plane reliefer, — og sådanne findes indenfor vort milieu næppe andre steder end på en tympanon.

Jeg sagde før, at der på småfigurerne ikke fandtes en overflødig streg. Der er een, der kunne synes overflødig: den vinkelbøjede streg under løvens forben; den synes uden forbindelse med løvens krop. For resten har løven en unaturlig, pukkelrygget stilling, hvis den skal stå på alle fire poter.

Rejser vi imidlertid løven så meget, at linien under dens forben bliver horisontal (fig. 2), får dyret en meget mere naturlig stilling, og samtidig får man en mistanke om, at det der ses under forbenene kan være en del af et eller andet foran løven. Så begynder vi at ane løven som led i noget mere: som *løven til højre på en tympanon*, der har båret enten to løver, eller en løve og en okse, — samt et indtil videre ukendt midtmotiv (den foran nævnte afglatning af stenens kant *kan*, set i forhold til begge dyrene, muligvis antyde rundingen af en tympanon).

*

Når jeg brugte det udtryk, at skiferstenens figurer "må have relation til" samtidig kunst, skyldes det, at der jo er to muligheder (når man forkaster muligheden af tilfældigt legeværk): de kan være skåret som *afbildning*, med et relief som model; eller de kan være *forbilleder* for et relief, der skulle udføres.

Overfor dette problem kommer skiferstenens proveniens os til hjælp. *Skiferstenen er fra Skåne!*

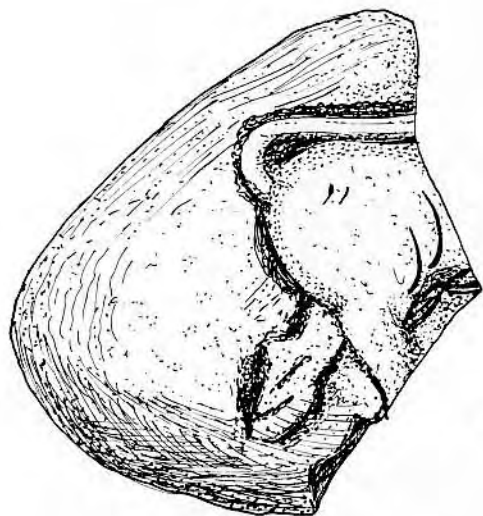

Fig. 2 a. Tegning af Skiferstenen fra Sigtuna.
Ca dobbelt størrelse.

H. Faith-Ell del.

Stenens afrundede flader og kanter viser, at der ikke er tale om en sten fra et skiferbrud; stenen er jordfundet, transporteret og afrundet af is eller vand. Normalt betragtes en sådan stump sten ikke som "exportvare", og min første tanke var også, at det måtte røre sig om en skiferart, der kan findes som løs sten i Uppland. Imidlertid forelagde jeg stenen til indgående undersøgelse hos prof., fil. dr. Per Thorslund i Uppsala og docent, fil. dr. J. Ernhold Hede i Lund. Resultatet blev med absolut sikkerhed, at alle uppsvenske bjergarter kan udelukkes; stenen er en colonus-skifer fra Skåne.

Kunne man teoretisk tænke sig, at en velegnet skifer var blevet brudt og exporteret som "tegnemateriale", var vi lige vidt; i så fald kunne indgraveringen godt have fundet sted i Uppland. Men dels kendes en sådan export mig bekendt ikke, og dels er der jo her udtrykkelig tale om en jordfundet sten, ikke en skiferplade fra et brud.

Dette gør det i mine øjne overvejende sandsynligt, at indskæringen af billederne har fundet sted i Skåne. Og når skiferstenen

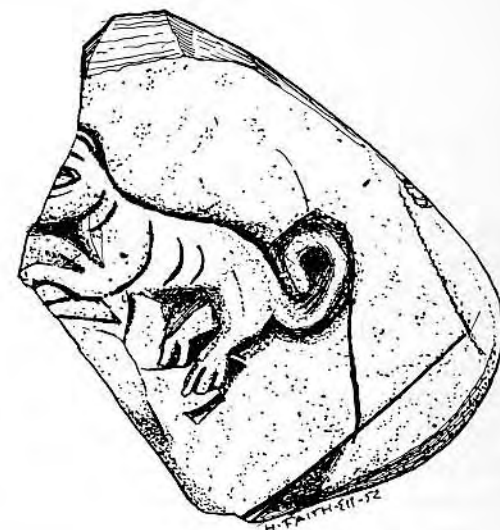

Fig. 2 b. Tegning af Skiferstenen, den anden side.
Ca dobbelt størrelse.

siden transporteres til Sigtuna, forekommer det mig lige så sandsynligt, at der ligger en hensigt bag: *billederne må være forbilleder*, modeller til et arbejde, der skulle udføres i Uppland.

Endnu et indicium støtter denne opfattelse: den omhu, hvormed skiferstenen opbevaredes i Sigtuna. Stenen er nemlig ikke bortkastet, den blev opbevaret i hus; og da huset brændte, gik stenen tabt. Det fremgår af de fine slagger, der har sat sig på stenens overflade, sammenholdt med den rigelige forekomst af brændt ler-rappning i samme jordlag.

*

Så langt har vi fast grund under fødderne, og her kunne man naturligvis slutte. Men det forekommer mig fristende at spekulere over, hvilken kirke disse billeder skulle pryde. Her bevæger vi os naturligvis på mere usikker grund, men forudsat at det hele foregår i selve Sigtuna (hvilket forekommer mig sandsynligt), er det måske ikke helt håbløst at spørge: hvilken kirke?

Mariakyrkan, Klosterkyrkan, er yngre end 1100-tallet; den er

på forhånd ude af betragtning. Af de ældre kirker kan man i denne sammehæng betragte St. Per, St. Lars, St. Olov og St. Gertrud (ved Fornhemmet) under eet; uden at gå i detaljer eller tage stilling til diskussionen om disses nærmere alder kan det vist være tilstrækkeligt at sige, at de ikke alene er væsentlig ældre end St. Maria, — de er i stil, og formentlig også i alder, ældre end 1100-tallets midte. Det er ikke sandsynligt, at nogen av dem har været udsmykket med skulpturer af den stil, der her er tale om (se Wilhelm Holmqvist 1948). Dette gælder også, selv om St. Pers vestparti er opført efter 1130-tallet (Erik Floderus 1935; se endvidere Holger Arbman 1942, hvori de forskellige anskuelser refereres).

Tilbage bliver *St. Nicolai*, den nu komplet forsvundne kirke på Klockbacken. — *St. Nicolai kyrka uppförts allra tidigast på 1140-talet, troligen några årtionden senare, alltså efter 1100-talets mitt*” (Floderus 1935, pag. 216). Et led i argumentationen er bl. a. forekomsten i Sigtuna af de — overvejende sandsynligt fra *St. Nicolai* hidrørende — fragmenter af søjler, søjlebaser og profilerede kvadre, alt af sandsten, der peger hen på ”Lunda-arkitekturen” (Floderus pag. 214—215). Altså netop en ny stil, der er yngre end den i de fire gamle kirker herskende.

Ved vi ellers noget om denne kirke? — Ja, det vides, at den har været en basilika, beskrevet nærmere af Floderus 1935. Floderus gengiver også (pag. 213, fig. 6) Eric Dahlbergs tegning af *St. Nicolai* ruin o. 1660—1680. Her er kirken set fra NÖ. På østgavlen ses de tre absider, og på nordvæggen ses to smalle, rundbuede vinduer, men nogen dør er der ikke plads til. Kirken har ikke haft nord- og syddøre, men derimod dør i vestgavlen, — og uden nogen tvivl en virkelig imponerende portal, der var denne basilika værdig: en portal prydet med søjler, buer og tympanon.

Det er givet, at denne tympanon har været prydet med reliefbilleder i den 1100-tals stil, der her er tale om. Er det ikke tænkeligt, at den har båret to løver som den på skiferstenen, — eller en løve til højre og en okse til venstre?

I sit arbejde fra 1948 tager Wilhelm Holmqvist afstand fra, at de nævnte sandstensfragmenter skulle tilhøre ”Lunda-skolan” i vanlig mening, omend de er noget yngre end stilen i de ældre kirkers

udsmykning. Holmqvist forbinder alle disse sandstensornamenter med hinanden og med den av ”*Stenmästaren Karl*” hugne portal-løve, — der uden tvivl netop har tilhørt *St. Nicolai* (fig. 45—46). Hvad dateringen angår kommer Holmqvist til det resultat, at ”*St. Nikolaus* har uppförts under ett av 1100-talets första årtionden. Den har då bl. a. erhållit sin praktfulla, lejonsmyckade huvudportal” (pag. 87).

Jeg er altså mest tilbøjelig til at formode, at såvel den her supponerede tympanon som Holmqvists portal-løve har tilhørt samme portal til *St. Nicolai*, — selv om stilen i de to løvefigurer ikke synes identisk. Hører vor tympanon ikke til *St. Nicolai*, må den være en senere tilkommet udsmykning på en af de ældre kirker, og dette forekommer mig mindre sandsynligt.

*

Lad os sluttelig sammenfatte:

- 1) En i Sigtuna fundet skifersten hidrører fra Skåne.
- 2) Denne skifersten bærer indskårne billeder, der ikke tilhører den ældre Mälardals-skulpturs stil, men en yngre romansk stil fra 1100-tallet. Denne datering modsiges ikke af det øvrige inventar i det pågældende lag svartjord.
- 3) Det er sandsynligt, at billederne er skåret i Skåne.
- 4) Det er ligeledes sandsynligt, at billederne skal opfattes som forbilleder, ”arbejdstegninger”, til en tympanon, der skulle udføres i Sigtuna.
- 5) Er dette rigtigt, viser det, at ”Lunda-stilens” optræden i Mälardals-trakten ikke blot skyldes ”påvirkning”, men direkte overføring med stenmestre sydfra.
- 6) Endvidere kaster det et ganske interessant lys over en sådan stenmesters arbejdsmetode. Han har haft sine forarbejder færdige i form af ”arbejdstegninger”, inden han rejste til Uppland. Arbejdstegningen er udført på skifer (bedre eller billigere end pergament?). Sine forbilleder må han naturligvis have haft indenfor ærkesædets nærmere omgivelser eller dets forbindelser (ingen kan hidtil sige, om denne stenmester var skånsk-dansk eller udlænding). Forbillederne kan han have

søgt i eksisterende skulptur eller i illumineret litteratur (hvor de her omhandlede motiver skal søges, må jeg overlade til kunsthistorikere).

- 7) Det er endelig muligt, at den her supponerede tympanon skulle pryde St. Nicolai i Sigtuna. — Bekræftelse herpå kan vel blot fås, om et lykkeligt fund bringer den originale tympanon for dagen (i Sigtuna, eller indmuret i et af Mälartraktens barokslotte?).

*

Litteratur.

Holger Arbman: "Sigtunaforskningen". Situne Dei, 1942.

Ragnar Blomqvist: "Kammar från Lunds medeltid". Kulturen, 1942.

Erik Floderus: "Nya bidrag till kännedomen om Sigtunakyrkorna". Fornvännen, 1935.

Wilhelm Holmqvist: "Sigtunamästaren och hans krets". Situne Dei, 1948.

Dagmar Selling: "Jordfynd från kvarteret Urmakeren Nr. 5". Situne Dei, 1944.

Bengt Thordeman: "Mynt". Nordisk Kultur XXIX. Stockholm 1936.

*

For venlig hjælp og fornøjelig diskussion vedrørende dette fund må jeg takke försteantikvarien dr. Wilhelm Holmqvist. Han var den første til at fremkaste tanken om "arbejdstegning".

Sigtunatraktens strandlinjer omkring år 1000

av Gunnar Ullén

Avsikten med denna uppsats är dels att fästa läsarens uppmärksamhet på några nyare, i handeln icke tillgängliga nivåkartor och dels att meddela några reflektioner med anledning av de nuvarande passhöjderna i tidigare segelleder i Sigtuna-trakten.

Under senare år har som bekant stora delar av vårt land karterats genom flygfotografering. Flygbilderna medgiva även rätt noggrann höjdbestämmning, så att flygkartorna för vissa ändamål kunna kompletteras med nivåkurvor. Sådana kartor finnas i färg, i skala 1:10.000 för en del skjutfält, men i regel i svartvitt i skala 1:20.000.

Den som nöjaktigt kan styrka egen pålitlighet och behovet av höjduppgifter för arkeologiska studier torde vid närmaste militära stab kunna få tillfälle att studera där tillgängliga nivåkartor och för ex. mälartrakten få avrita nivåkurvan för 5 m över havet.

Fig. 1 utgör ett exempel på en sådan kartkopia utvisande Sigtuna-traktens nuvarande strandlinje och nivåkurvan för 5 m över havet.

Det bör observeras att 5 meter "över havet" f. n. betyder 518 cm över havets medelnivå. Mälarens medelnivå ligger nu efter 1943 års reglering omkring 0,6 m "över havet". Före regleringen var vattenståndet i Mälaren omkring 0,3 m högre än i "saltsjön".

Enligt Granlund¹ låg Mälarens vattenyta på 1100-talet omkring 3,5 m högre än åren närmast före 1943 års reglering. År 1000 bör mälarytan ha stått omkring 4,2 m högre eller omkring 4,5 m över nuvarande normalhöjdplanet "havet". Man synes alltså kunna räkna med att Mälarens strandlinjer år 1000 låg 0,5 m lägre än nivåkurvan för 5 m ö. h. Vid s. k. normalt högvattenstånd låg vattenytan omkring 5 m ö. h.

Denna beräkning förutsätter dock, att landhöjningen ända från år 1000 varit 0,44 cm per år eller lika med landhöjningen under de sista 150 åren, liksom att mälarytan år 1150 stod 3,5 m ö. h. Den totala landhöjningen i Sigtuna-trakten utgör omkring 170 m. Inlandsisens avsmältning var helt avslutad här för omkring 9800 år sedan. I medeltal har alltså den årliga landhöjningen varit drygt 1,7 cm pr år. Man måste då förutsätta, att landhöjningens största värde varit omkring 3 cm pr år. Härav följer att landhöjningen omkring år 1000 sannolikt varit något större än den nuvarande, och att Mälarens normalvattenstånd vid denna tid var någon decimeter högre än i ovanstående beräkning.

Av kartan fig. 1 framgår bl. a. att Sigtuna-traktens kyrkor — liksom flertalet andra i östra Uppland — byggdes nära stranden av en sjö eller havsvik. Så var fallet med både Haga och Vassunda och med Sigtunas kyrkor. Av kartan ser man vidare, att Munkholmen — som måhända redan vid denna tid kallades Skeppsholmen — saknade landförbindelse och verkligen var en holme. Det sydväst om Sigtuna belägna vallbyviksområdet var vid denna tid endast ett mindre skär, varför överfarten till håtunalandet sannolikt förlades till trakten av Broholmen.

Passhöjderna i tidigare segelleder.

Av kartan på sid. 66 och 67 i Sv. turistföreningens tidskrift år 1949 synes framgå, att uppsalatrakten under 1000-talet genom många segelleder stod i direkt förbindelse med såväl Mälaren som Östersjön. Ett studium av de nuvarande passhöjderna i de gamla segellederna ger dock vid handen, att passhöjderna nu för tiden ligga ganska högt. Sålunda är passhöjden i det gamla Ekolsundet omkring 7 m. Även i den gamla Vassunda-leden är passhöjden omkring 7 m. Passhöjden i den tidigare synnerligen betydelsefulla leden genom nuvarande Södertälje kanal beräknades av Granlund² ligga 6—7 m över den nuvarande vattenytan, och att alltså "sundet försvunnit senast omkring 500 år efter Kr." (Sv. Uppslagsbok uppl. 1).

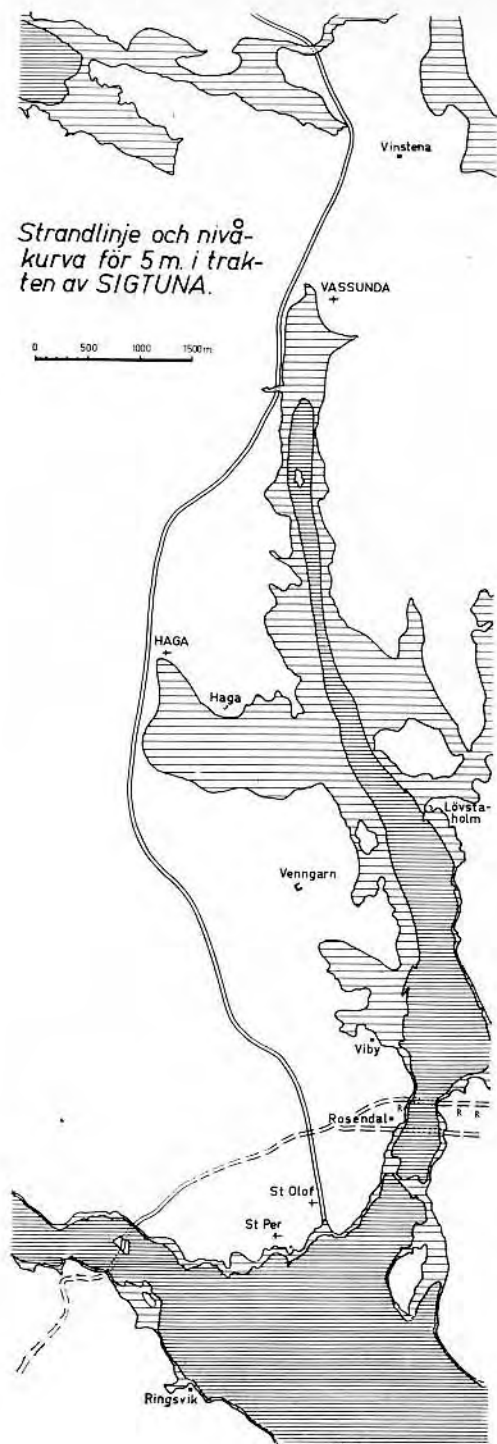

Fig. 1. Sigtunatrakten med 5-meters nivåkurva. (De tre R-en [runstenar] tillhöra färjeleden söder om Rosendal, ej den norra).

Med vikingatidens nordiska farkoster — och särskilt med de båtar, som användes i lokaltrafik — var det dock icke något oöverkomligt besvär att ännu på 1000-talet passera dessa leder. Vikingabåtarna voro mycket grundgående — vanligen mindre än 1 m — och hade stor besättning. Det var därför förhållandevis lätt att dra dessa båtar utan last några hundra meter över land. Att passera segelleden Kalmarsund—Ullevifjärdarna torde dock redan då ha varit mycket svårt även med olastade båtar.

Under vikingatiden började — i första hand — frisernas handelskepp, de s. k. koggarna, att segla i nordiska farvatten. Koggarna hade möjlighet att taga mångdubbelt större last än vikingaskeppen men krävde icke alls så stor besättning som dessa. Koggen krävde emellertid en segelled fri från sådana hinder, som kunde övervinnas med en vikingabåt. Den krävde dessutom vid Upplands, i regel långgrunda stränder timrade eller på annat sätt uppbyggda landningsbryggor.

Passhöjderna i de uppländska segellederna giva klart besked om att det år 1000, liksom i dag, blott fanns en segelled av merkantil betydelse från Roden in i Mälaren och upp till Uppsala eller leden förbi nuvarande Stockholm, Almarestäket, Sigtuna och Skokloster. Så hade också, enligt Granlund, varit förhållandet de närmast föregående århundradena.

Birkatiden.

Förskjuter man vissa i Floderus uppsats i Fornvännen 1945 anförda uppgifter från bl. a. Bolin, Hallström och Sahlgren ett par sekel bakåt i tiden eller från 1000-talet till 800-talet framstå de — synes det mig — långt mera samstämmande och förklarliga än vad Floderus antagit.

Floderus säger bl. a.

”Om Sigtunas äldsta utfartsväg mot väster är ej mycket att säga. Den har sannolikt haft samma sträckning som den nuvarande vägen till Erikssund. Några forntida stensättningar intill denna väg synes bekräfta detta. Ytterligare en väg leder västerut utefter

Mälaren fram till segelleden från Uppsala, där man finner ortnamnet Ropsten samt längre norrut Broholmen. Det ligger utanför ramen för denna uppsats att gå in på de traditioner, som finnas om en broförbindelse över den sistnämnda ön.

När Sigtuna omkring år 1000 grundades på sin nuvarande plats, skedde det på en ort, som måhända haft viss betydelse som samlingsplats för ledungsflottorna, men som knappast hyst en fast befolkning. Åt landsidan var platsen omgiven av berg, skogar och kärr, och man fick tränga sig fram ganska långt genom dessa för att finna någon bebyggelse. För stadens äldsta innebyggare gällde det därför att skapa förbindelse med den närmaste bygden även landvägen.

Två (eller möjligen tre) av dessa gamla leder äro ovan behandlade. Den fjärde gick mot öster över Garnsviken vidare mot Mälarens utlopp i Östersjön och mot Roslagen. Denna väg passerade under medeltiden en bro över nyssnämnda vik, i Upplandslagen kallad *Pilæ sunz bro*, med stor sannolikhet belägen på samma plats som den nuvarande bron. Den omnämnes i Upplandslagen på ett sätt som vittnar om dess betydelse. Jämte Stockholms bro, Örsunds bro och Östens bro (över Sagån) var nämligen Tilesunds bro den förnämsta bro som fanns icke blott i Uppland utan i hela riket. Dessa broar skulle nämligen byggas gemensamt för flera hundaren, och för dem voro större böter än för andra broar. Gustaf Hallström har varit inne på problemet om brons betydelse för det äldsta Sigtuna. Han skriver: "Hur långt tillbaka i tiden första anläggandet av denna bro ligger, framgår naturligtvis icke av att den omnämnes i Upplandslagen. Den kan ju helt enkelt ha uppstått i och med Sigtunas uppblomstring som stad under tidig medeltid. Men jag anser troligt, att här var en ännu äldre överfartsled, dels för att komma vidare över Håbo och dels för att nå fram till det förkristna "Sigtuna", den av mig supponerade marknadsplatsen. Dennas uppkomst eller betydelse har kanske influerats av denna förbindelseväg "landen emellan."

Floderus fortsätter: "De öster om Garnsviken belägna forn-lämningarna tillhöra gården Norrtils bygravfält. Byn Til, som nu utgöres av gårdarna Norrtil, Södertil och Tilsborg, den senare även

med ett bygravfält, har enligt Jöran Sahlgren fått sitt namn av Tilesund, sundet mellan Sigtunalandet och Tillandet. Detta namn användes numera icke. Enligt denne forskare har fornnordiska ordet *thil(i)*, som är besläktat med ordet *tilja*, troligen en gång betydtt "spång, träbro". "Då vi nu ha blott två *Til* i Sverige," skriver han, "det ena vid det gamla Ekolsundet i Hjärlsta socken, det andra i S:t Olovs socken, båda i Sigtunas närhet, frestas man antaga, att bynamnet *Til* helt enkelt är ett friesiskt låneord infört av de friesiska köpmännen i Sigtuna, vars tilvarö särskilt Otto von Friesen bevisat. Det motsvarande ordet *tille* betyder just träbro. Ett stöd för detta antagande utgör ordet *brygga*, som just enligt min tanke utgör ett direkt friesiskt lån."

Gunnar Bolin har i sin avhandling fäst stor vikt vid ortnamnet Til. I detta namn vill även han, åtminstone beträffande Til vid Sigtuna, se ett uppkallelse-namn efter det *Tiel*, som sedan Dorestad förlorat sin betydelse under 900-talets sista fjärdedel framträdde som friserernas kommersiella centrum. Han poängterar den rätt märkliga omständigheten, att Birka blott en kortare tid överlevat Dorestad, samt att Birkas efterträdare, Sigtuna, framträdde endast någon tid efter det Dorestads arvtagare Tiel svingat sig upp till makten.

Bolin framlägger därefter den hypotesen, att Tillandet varit ett främlingskvarter för de frisiska köpmän, som tidvis gästade Sigtuna. Då de flesta av dessa kommo från Tiel, skulle de ha överflyttat detta namn på sitt kvarter. Detta antagande stöder Bolin bl. a. därpå, att på kontinenten funnos dylika kvarter för gästade köpmän, både inom och utom den egentliga staden. Bolin håller även möjligheten av en lokal marknadsplats i trakten före Sigtunas grundläggning öppen och anser det ej otroligt, att frisiska handelsbesök kunna ha bidragit till att ytterligare rikta uppmärksamheten på platsen. Det är av intresse att undersöka, huru dessa hypoteser stå sig inför de arkeologiska vittnesbörden."

Beträffande dessa gör Floderus följande sammanfattning: "Dessa omständigheter peka tydligt och klart på en rent svensk bosättning i byn Til från åtminstone 800-talets slut och fram till mitten av 1000-talet. De arkeologiska omständigheterna överensstämma helt

med vad man känner från andra uppländska byar från samma tid. Någon anledning att antaga, att byn bytt namn efter frisiska Tiels uppblomstring mot slutet av 900-talet finns väl knappast.

Frisergillet har säkert haft sitt faktori inne i Sigtuna på den plats, där runblocket, som omtalar detsamma, ligger. Även Bolins försök att förklara Östertil och Västertil i Hjälsa socken som utflyttningar från Til i S:t Olovs socken faller på sin egen orimlighet. Östertil är, som en blick på kartan visar, den ursprungliga byn, nu bestående av fem gårdar. Såväl omedelbart norr om som omedelbart söder om byn finnas bygravfält, som antyda så pass hög ålder, att Bolins teori måste anses vara ohållbar.

Slutligen återstår att till diskussion upptaga Sahlgrens hypotes, att Til är ett frisiskt lånord, motsvarande det frisiska *Tille* med betydelsen "träbro". Den skulle innebära, att namnets uppkomst genom de frisiska köpmännen i Sigtuna en träbro funnits över Tilesund. Då avståndet mellan runstenen på Sigtunalandet och landfästet på Tillandet är drygt³ 600 m, måste det anses orimligt att en bro funnits här. Trafiken har ännu vid mitten av 1000-talet ombesörjts av färjor av något slag.

Förutsättningarna för tillkomsten av en bro på den nuvarandes plats längre söderut är den fortsatta landhöjningen, kanske även utfyllningar. Denna bro har tillkommit efter 1000-talets mitt, då runstenarna vid Norrtil restes, sannolikt genom dominikanernas åtgöranden, och före 1296, då Upplandslagen stadfästes. Klostret grundades 1237 och dess byggnader stodo färdiga vid mitten av 1250-talet. Bron har enligt Sahlgren fått sitt namn efter Tilesundet och har i sin tur givit namn åt byn Til, som sålunda skulle ha haft ett annat namn tidigare. Samma egendomliga namnbyte bör då även ha drabbat byn Til i Hjälsa. Detta visar ju klart det orimliga i resonemanget.

Om namnet *Tils* etymologi vågar jag givetvis ej som icke filolog yttra mig. Så mycket synes mig dock fullt klart, att det varken kan härledas från det frisiska ordet Tiel eller ur det frisiska ordet *tille*. Tilesund måste nog även vara uppkallat efter byn Til och ej tvärt om."

Så långt Floderus.

Av det nu anförda framgår, att Bolin och Sahlgren stött på kronologiska svårigheter. Bolins förmodan att Öster- och Västertil skulle vara utflyttningar från Norr- och Södertil är onekligen långsökt. Hans och Sahlgrens förmodan att friserna haft ett faktori i Til under 1000-talet är lika osannolik. Floderus fördömande av dessa teorier enbart på grund av de arkeologiska fynden i Til synes dock vara något för kategoriskt. Han avfärdar exempelvis — i första hand Bolin — med orden: "Frisergillet har säkert haft sitt faktori inne i Sigtuna..."

Hade Floderus studerat höjdförhållandena i de gamla segellederna, skulle han i likhet med Bolin haft anledning att misstänka möjligheten av ett frisiskt "faktori" såväl vid Norrtil som vid Västertil i Hjälsa redan under Birka-tiden.

Gör man det synes samtliga här nu nämnda fyra forskare ha lämnat mycket värdefulla bidrag, som belysa varför Sigtuna grundlades på sin nuvarande plats.

De frisiska handelsfartygen hade som tidigare sagts helt andra krav på segelfritt vatten och kajplats än vikingaskeppen. Att koggar förekom i Mälaren under Birka-tiden framgår bl. a. av att den västligaste av Björköns vikar än i dag kallas Kugghamn, vilket förste antikvariern Gustawsson anser vara en direkt motsvarighet till Stockholms Kogghamn, d. v. s. hamnen från Slussen och upp utefter nuvarande Skeppsbron.

Floderus ovan anförda uttalande att man i detta sammanhang kan bortse från Sigtunas landförbindelser västerut synes knappast vara riktigt. Tiohundraåret karaktäriserades av ett livligt vägbyggande, och så var väl även fallet med närmast föregående sekel. Vägbyggandet var väl den naturliga följden av, att det stora flertalet av de tidigare skeppsvägarna genom landhöjningen blivit mer eller mindre avstängda. Hallströms antydning om en förbindelseväg "landen" emellan, har man därför all anledning att observera.

En blick på kartorna över fornlämningar i Sigtuna-trakten och den på bl. a. denna grund utarbetade kartan över "bygdens" omfattning under 1000-talet (förenämnd karta i STF 1949, s 66—67) gör det också sannolikt, att förbindelsen med Håtuna-trakten och västligare bygder och Ärlighundra härad gick över Broholmen

eller Signildsberg. Ännu på den äldre ekonomiska kartan över Stockholms län går vägen från Odensala mot Sigtuna rakt mot Norrtil.

Vare sig man räknar Simtuna eller Enköping som Fjädrundrands centralort, så är det sannolikt att landförbindelsen från någon av dessa centralorter och till Attundalands centralort Folklandstingstad eller nuvarande Lunda i möjligaste mån följt fågelvägen och att den alltså sannolikt gått fram över sunden vid Til och vid Broholmen över Håtuna antingen mot Ullevi i Yttergran eller över Varpsundet mot Övergran. (Det nuvarande Erikssund var då en ganska bred fjärd.)

På grund av landhöjningen var befolkningen i Lagunda och Ärlinghundra (inre del) härader, som tidigare haft genomgående skeppsvägar genom Ekolsundet och Vassunden, på 800-talet hänvisad till mera lokal skeppsfart. De i Birka verksamma frisiska köpmännen voro — liksom häradernas egen befolkning — antagligen intresserade av att den internationella handeln upprätthölls fastän den genomgående skeppsfarten nästan upphört. Odensala-Ärlinghundra-trakten var redan vid denna tid en rik bygd och från Lagunda härad torde ha exporterats bl. a. myrmalm (Biskopskulla)¹².

Som nämnts måste friserna för direkt handelskontakt uppställa det villkoret, att det fanns nöjaktig tilläggplats för deras koggar. Det synes därför sannolikt att det vid korsningspunkterna mellan de öst-västliga landförbindelserna mellan Fjädrundrands och Attundalands centralorter och de avspärrade segellederna genom de forna Ekol- och Vassunden byggdes sådana tilläggsplatser eller på nutidsspråk bryggor. ("Där kanske förut redan på grund av det omedelbara grannskapet till Ärlinghundra härad en marknadsplats fanns, om Gustaf Hallström har rätt." O. v. Friesen UFT 1922—23 s 60).

Ordet *Til* synes ha varit begripligt och använt av såväl friser som nordbor. Ordet kan enligt doktor Margareta Ångström, som skrivit en avhandling om ordet brygga i fornengelskan — frisiskans systerspråk — även betyda bro exempelvis som i orden förstugubro eller brygga av vanlig svensk inomskärstyp. För nordbor som icke

varit utomlands var nog en särskilt uppbyggd brygga som tilläggplats för båtar något helt nytt vid denna tid. Ännu omkring år 1000 ansågs det som något ovanligt, att Olof den helige byggde upp stenhögar "under ändarna på sina landgångar" (UFT, 1922—23 s 41).

Om man därför vid de nyssnämnda korsningspunkterna mellan land- och sjöförbindelserna tvangs att bygga bryggor, var detta måhända en för trakten så pass märklig händelse, att den blev namngivande för bebyggelsen på platsen, vare sig denna fanns tidigare i form av någon färjkarlshyddas vid Til- eller Bälsundet eller tillkom efter det bryggan uppförts.

Utgår man ifrån att såväl Til i S:t Olov som i Hjalsta redan på 800-talet haft timrade tilläggsplatser för Birkafrisernas koggar, behöver man bl. a. icke räkna med något namnbyte. Gårdarna vid den gamla segelleden genom Ekolsundet hette väl då som nu Bälsunda. Så långt man kan följa bebyggelsen i Öster- och Västertil tillbaka i tiden i lantmäteriarkiven är visserligen Östertil byns huvuddel och Västertil byns torp- och backstugesittardel. Under de 600 år som förflutit sedan Birka som handelsort ersattes med Sigtuna och Uppsala och fram till tiden för de första lantmäterikartorna synes en förskjutning österut av byns bebyggelse naturlig. Oavsett detta förhållande synes inflytelserikare personer under 800-talet ha föredragit att bo ett stycke från handelsplatsen, som väl i detta fall borde ha legat vid bryggan. Även om gårdarna i Östertil uppstodo under 800-talet kan därför en handelsbrygga ha legat vid Västertil.

Sigtunatiden

Redan på 800-talet torde det stått klart för friserna, att det endast fanns en koggled till Uppsala, och att det för såväl den för sin existens kämpande konungamakten som för missionsverket i Sverige och för de ekonomiskt betydelsefulla frisiska "handelshusen" var av avgörande betydelse att konungen med frisernas hjälp kunde helt behärska skeppsfarten i denna led.⁴

När därför Birkas innevånare — möjligen i samband med "slaget vid Fyrisvallarna" — överflyttat eller överflyttats till det av Olof Skötkonung senast omkring år 1000 på en tryggare plats anlagda Sigtuna, vanns icke bara ökad trygghet för stadens innevånare. Först nu kunde konungen ekonomiskt behärska Uppsalas och därmed praktiskt taget hela Upplands handel.

De tekniska anordningarna härför ha skildrats av Aschaneus i hans "Beskrifning om Sigtuna stad" så som de fortlevde i folktraditionen i trakten under 1500- och början av 1600-talet. Aschaneus säger bl. a. ungefär följande: Väster om staden ovanför västra färjestaden har tidigare funnits en bro över från (Håtuna)-landet. Några säga att det varit en flottbro — andra en bro på stenkistor. Huru därmed förhållit sig kan man nu icke avgöra. Men visst är att där har funnits en bro, som kunnat öppnas på mitten, en bro som sträckt sig från Askehöjans betesmark och byskog, vilken ligger under Aske — där min fader bor. — På samma land något mera åt nordväst ligger Försigtuna slott. — Vid ett drog eller liten slätt i Askehöjan var södra brofästet. Där syns ännu stockarna i stranden — torra somrar med lågt vatten — tvärs över åt holmen, som ännu i dag kallas broholmen. Holmen som är "idelt berg", ligger närmare sigtunalandet. På södra holmudden har man bränt väg genom berget över holmen, vilken? är liten och smal. Vid holmen synes också pålar och annat brovirke på bägge sidor — likaså vid sigtunalandet. I sundens djupaste del på bägge sidor om holmen finnas stenkistor. Där fastnar ofta not och andra fiskredskap för dem som icke känna bottenförhållandena här. De som så göra akta sig.

Nästan varje år brukar stenkistestocker, som lossnat av storm eller isgång, flyta omkring i vattnet tämligen lodrätt då virket är i det närmaste vattenmättat.

Ovanför och väster om denna bro står — vid två landuddar kallade Kämpauddar — en stor sten på vardera udden, Kämpastenar — en på håtunalandet ett stycke från vattnet. Den andra står vid sigtunalandet ute i vattnet, litet från land. Om dessa stenar gå sägner vilkas sanningshalt jag icke vågar bedöma. Men traditionen talar helt säkert sanning, då den uppger, att här varit en värbom eller kedja mellan uddarna.

Beträffande en värbom sydost om staden säger Aschaneus:

Utanför Sigtuna stads område vid en plats som nu kallas Skålgrund, där sundet som förbinder Sigtunafjärden och Skarven är som smalast har varit en kedja eller bom över till Konungsudden. Denna bom har kallats Sigtuna Nyckel. Fjärden mellan denna bom och de tidigare nämnda (ej här) broarna kallas Sigtunafjärden (Aschaneus skriver "skarfuen"). Strax innanför bommen — på Steningelandet — ligger en hamn, som kallas Kungs- eller Flotthamnen. Marken här kallas Kungsmarken, fastän den numera tillhör Steninge gård.

På rydslandet vid Skålgrund kallas marken också Kungsmarken, fastän den numera tillhör staden.

Några kalla den yttersta udden åt Torsätra till från Skålgrund räknat för Sigtuna Nyckel, men att här skulle ha varit en bom eller kedja över till Steninge holmar är uteslutet. ("thet är intet wärdt"). Grunden till detta tal torde vara det förhållandet, att då man passerat denna udde stängs eller låses utsikten mot stadens torn. — Så långt Aschaneus.

Hur förhållandena verkligen varit under 1000- och 1100-talen får man väl aldrig veta. Professor Gihl, som utgivit Aschaneus sigtuna-beskrivning, publicerad i Upplands fornminnesförenings tidskrift år 1926, påvisar en hel del påtagligt felaktiga uppgifter i Aschaneus berättelse. En av orsakerna härtill skulle enligt Floderus⁵ vara, "att sagorna och sägnerna om den forna härligheten alltjämt låge i luften" på Aschaneus tid.

När man betänker att Broholmsundens djup på 1000-talet var nära dubbelt så stort som det av Gihl uppmätta, förefalla Aschaneus många ord om stenkistorna att sakna varje grund. Vill man ge en välvillig tydning, kan man i brobeskrivningen urskilja två delar — en kortare saklig, där han konstaterar, att man nu icke kan avgöra vad slags bro man haft — och en efterföljande längre, som måhända vill var en noggrann och avsiktligt kritisk uppteckning av vad han hört berättas.

Gihl framhåller bl. a. att "Aschaneus förkastar uppgiften om kedjan, som gått härifrån över till Steningelandet." Aschaneus mycket bestämda uppgift "Men thett Sägs i Sanning", att det varit

en värnbom i trakten av Broholmen liksom hans uppgift om värnbommen vid Skålgrund, "ther Smalast är ö^l", och att den sistnämnda har kallats Sigtuna Nyckel, förbigår emellertid såväl Gihl som Floderus med tystnad trots det mycket märkliga förhållandet, att staden alltjämt äger mark inom Uppsala län vid Skålgrund, och att denna mark alltjämt, liksom Aschaneus uppgivit, kallas Kungsmarken. All sannolikhet synes tala för att konungen här på 1000-talet hävdade marken på bägge sidor om inloppet till Sigtunafjärden.

Om så varit fallet utgör detta ett starkt stöd för antagandet, att Sigtuna grundlades för att en sådan av konungen behärskad nyckel eller värnbom skulle kunna sättas över segelleden till det av Tiunda- och Attundalandhövdingar i högre grad än konungen behärskade centrallandet i det ännu så länge ganska löst sammanfogade Sveariket.

Om bommen i verkligheten funnits eller om "nyckeln" endast varit ett abstrakt — men genom kungaskeppens närvaro i posteringen vid Kungshamn nog så påtagligt — begrepp, är av mindre betydelse.⁶

När Aschaneus förlägger den övre värnbommens norra ända vid nuvarande Kämpasten, som på 1000-talet låg helt under vatten, är detta ett misstag men förklarligt med hänsyn till att han sannolikt icke kände "havssjunkningens" verkliga storlek. Gihls och Floderus spekulationer över en annan av 1000-talets undervattenstenar eller den av Aschaneus förkastade men av Dahlberg avritade nyckelstenen med — kanske av Dahlberg — inritade nyckelmärken, synes också till någon del vara behäftade med likartade misstag.

I sin beskrivning av stadens bägge värnbommar uppehåller sig Aschaneus betydligt mera vid Broholms- än vid Skålgrundsanläggningen. Det synes tyda på att traditionen på hans tid var mera enig om att ett flertal byggnadsverk funnits på och vid Broholmen. Gihl har själv iakttagit husgrunder på holmen, av vilka den ena ligger på betryggande 1000-talshöjd över vattenytan. När Gihl kategoriskt säger att Broholmen är "ytterst svårtillgänglig" och Aschaneus uppger att "på Söderholmudden är Brändt wägh genom Berget ö^l holmen," ger Gihl en något oriktig detaljuppgift,

men Aschaneus sannolikt en riktig — synbarligen syftande på ett litet bergpass, som kan ha fördjupats genom s. k. tillmakning. Aschaneus uppgift: "Holman är idel berg", var icke riktig ens på 1500-talet.

Med hänsyn till att den, delvis kantstensatta, gamla vägen från (Tilsundet?) nuvarande skjutbanan över lilla Sjudargården till norra Broholmsundet förenar sig med en liknande väg från Stora Sjudargården på omkring fyra meters höjd över den nuvarande vattenytan mitt för Broholmen synes det icke uteslutet att en flottbro funnits mellan denna vägnas föreningspunkt och Broholmen. Över det bredare södra sundet har väl trafiken ombesörjts med en färja med eller utan närgående värnbom från holmens nordvästra del till askelandet.

Även med hänsyn till att konungen, då han vistades i trakten, antagligen bodde hos sin befallningshavande på Signildsberg, synes en postering på och vid Broholmen naturlig.

Några försvarsanläggningar av mera fästningsbetonad karaktär till skydd för staden åt landsidan ha knappast funnits. Skogen har dock säkert icke som von Friesen⁷ och andra menat varit något skydd åt landsidan "genom förhugningar i de skogs- och träskmarker som fyllde densamma och avstängde den från den uppländska huvudbygden". Tvärtom skulle slutna skogsbestånd, om sådana funnits i stadens närhet under 1000- och 1100-talen, gjort det lättare för en fiende att, som Erikskrönikan säger, "med styllda här" ta sig osedd fram till staden.⁸

För såväl betets som landförsvarets och brandriskens skull är det sannolikt, att icke bara trakten närmast staden utan även praktiskt taget hela halvön saknade slutna skogsbestånd på områden som gävo gott gräs. Granar förekom sannolikt icke alls på sådana områden.⁹ Den av S. A. Hallböök Situne Dei 1949—50 s. 9, beskrivna stenraden, belägen väster om Stora Sjudargården, torde bekräfta bristen på stängselvirke på "slättan" vid tiden för dess tillkomst.

Stadens skydd mot att anfallas av upplänningar utgjordes väl främst av gilleorganisationen och konungens makt att utöva handelsrepresalier.

Gilleorganisationen med dess blandning av kristna idéer och urgermansk sed och livsföring var väl "att betrakta som uttryck för det sammanslutnings- och skyddsbehov, som uppkom i tider, då de gamla släkt- och ättebanden började upplösas och varken den världsliga eller andliga makten ännu kunde ge den enskilde någon motsvarande säkerhet."¹⁰ Frisergilletts medlemmar voro svenskar och flertalet av dessa hade väl kommit från Tiunda- och Attundaland. Ett anfall därifrån skulle då närmast ha fått karaktären av ett inbördeskrig.

Konsekvensen av den gamla erfarenheten att hövdingar och härskare ofta lättare kunnat finna sig i förlusten av modiga män än i försämrade förmögenhetsvillkor borde också i detta fall bli den, att så länge konungens skepp i vaktposteringarna vid Kungshamn och Broholmen effektivt kontrollerade passagen förbi Broholmen, var det sannolikt ekonomiskt oklokt av Tiunda- och Attundalandshövdingar att genom väpnade stöldexpeditioner mot staden riskera stora "böter" för de skepp, som av konungen tillätos fortsätta norr om Broholmen.

Värnet vid bommen vid Broholmen, som kanske gav gillemedlemmarna handelsmonopol, var nog även Sigtunas pålitligaste landförsvar. Att detta skydd inte under alla förhållande ansågs tillräckligt, därpå tyder väl bl. a. Venngarnsskatten.

Biskopsstolens flyttning från Sigtuna till Uppsala.

Det gjordes under 1000-talet ett par — sannolikt icke särskilt väl förberedda — framstötter för att förstöra asatemplet i Uppsala. Så hör man under flera decennier icke mera om den saken förrän de historiska källorna uppgiva, att biskopen år 1142 finnes i Uppsala. Man har frågat sig hur denna stora förändring i kyrkligt och administrativt hänseende kunnat äga rum utan spår i källskrifter. Förklaringen är väl som H. Ljungberg* säger "att söka utanför det religiösa livets ramar".

* A. a. sid. 206.

Det kom måhända en dag då även de uppriktigt asatroende i Uppsala-trakten tvangs att välja mellan att låta handelsplatsen vid Uppsala eller Östra Aros förlora sin betydelse som sådan eller att låta den nya tron bli det mammonsaltare på vilket den gamla tron offrades.

Ljungberg säger,¹¹ "Först efter generationers missionsarbete skulle svearna som folk finna sig i att nationalhelgedomen i Uppsala jämnades med marken och icke längre hava styrka eller vilja att driva bort tempelskändarna."

Man bör nog säga: "Först efter generationers missionsarbete och handelspolitiskt tryck...."

Noter.

¹ E. Granlund, Ymer 1930.

² E. Granlund, Ymer 1930.

³ Skall vara 500 m /GU.

⁴ Jfr. v. Friesen-Janse, i UFT 1922—23 s. 37, "...Sigtuna, har anlagts i avsikt att bli en religiös och ekonomisk motvikt och konkurrent till det hedniska gamla Uppsala ..."

⁵ E. Floderus, Sigtuna, s. 152.

⁶ Rent tekniskt skulle det icke ha varit något för tiden enastående byggnadsföretag att sträcka en läns (fasthållen av bl. a. sänkstöd) eller en s. k. dymlad gångläns av 500—600 m:s längd. Utrustningen för timmermän och smeder var på 1000-talet tämligen likadan som på 1800-talet — om än smedernas råvara på 1000-talet var långt knappare, så att eventuella bomkoppel då gjordes av baddade granvidjor och sänkstöden kanske förankrades i bommarna med hjälp av sådana självvuxna krokar som H. Arbman avbildat i sin uppsats i UFT 1926 s. 190 fig. 140b.

⁷ UFT 1922—23 s. 62.

⁸ Jfr. A. Schück, Situne Dei 1949—50 s. 44.

⁹ Jfr. H. Arbman, STT 1946 s. 152: "Där boskapen betade, blev markvegetationen lägre och skogen glesare, om den alls fick tillfälle att växa upp." Och C. Fries, STT 1949 s. 138: "Nutidens Mälarbygd ger en helt annan bild. De forna kärren och ängarna ligger dikade och odlade. Skogen har erövrat betesmarken."

¹⁰ A. Etzler, Sv. Uppslagsbok.

¹¹ Den nordiska religionen och kristendomen s. 182.

¹² Redan under vikingatiden hade nog också exportjärnet från västra Gästrikland till stor del fraktats på vintervägarna genom Våla, Torstuna och Hagunda härader till närmaste mot Birka mynnande mälarvik. Jfr Karl Hedlund, STF 1932, s. 86—95.

Sigtuna Fornhems verksamhet 1951—1952.

Under dessa år har Fornhemmets byggnadsfråga alltjämt varit det problem, som stått i förgrunden, men det har ännu ej kunnat lösas, bl. a. på grund av den ej fastställda stadsplanläggningen inom denna del av staden. Förberedelserna för uppförande av ett stenhus för Fornhemmets samlingar äro emellertid så långt framskridna, att arbetet kan igångsättas så snart stadsplanen blir klar och en avstyckning av vissa delar av området företagits.

Undersökningarna inom klosterområdet ha fortsatt under ledning av fil. kand. Anne-Beate Jonsson varvid ytterligare rester av byggnader söder om de egentliga klosterlängorna frilagts, liksom även mindre partier av den södra längan. För dessa undersökningar lämnas en preliminär redogörelse sid. 21 ff.

På biografens tomt har antikvarie Dagmar Selling, Statens historiska museum, utfört en schaktgrävning, som givit en mycket god bild av kulturlagren i de centrala delarna av staden. En redogörelse för dessa undersökningar kommer att lämnas i nästa årgång av Situne Dei.

Från Sigtuna stad har Stiftelsen för sin rörelse erhållit 1000 kronor per år och från Stockholms läns landsting 2000.

Stiftelsens balansräkning per den 31 dec. 1951 har fastställts till 34.970:77 och per den 31 dec. 1952 till 36.553:62 kronor.

Till alla dem, enskilda personer, företag och officiella institutioner, som på skilda sätt stött Fornhemmets verksamhet, ber styrelsen att få uttala sitt varma tack.

Sigtuna i juni 1953.

HARRY CULLBERG

Holger Arbman.

Fornhemmets styrelse har bestått av:

Rektor Harry Cullberg, ordf.; professor Holger Arbman, sekr.; revisor Nils Holmer, skattmästare; rektor Arne Munthe; rektor Rolf Hillman och docent Wilhelm Holmqvist.

Stiftelsen Sigtuna Fornhems medlemmar.

STÄNDIGA MEDLEMMAR.

Professor Holger Arbman, Lund
Rektor Holger Bergwall, Uppsala
Rektor Harry Cullberg, Sigtuna
Ärkebiskop Erling Eidem, Uppsala
Direktör Gunnar Engberg, Göteborg
Herr Albin Engwall, Stockholm
Försäljningschef Sven Fant, Abrahamsberg
Advokat G. Grönberg, Stockholm
Bruksdisponent K. F. Göransson, Sandviken
Fru Rut Hoffner-Björklund, Sigtuna
Revisor Nils Holmer, Sigtuna

Godsägare Per Johan Högfeldt, Nyborg, Håtuna
Friherre C. G. Langenskiöld, Stockholm
Med. dr. Einar Ljunggren, Sollefteå
Provinsialläkare Bengt Mannerfelt, Sigtuna
Sigtunaskolans Aktiebolag, Sigtuna
Direktör And. Smith, Stockholm
Herr And. Smith j:r, Buenos Aires
Kapten Sven Sondén, Sigtuna
Ingenjör Birger Tufvasson, Sigtuna

ÅRSMEDLEMMAR.

Fil. lic. Henrik Alm, Stockholm
Fröken G. Ambrosius, Sigtuna
Postiljon Nils Andersson, Sigtuna
Landsantikvarie Greta Arwidsson, Visby
Landsantikvarie I. Atterman, Karlskrona
Apotekare G. Bergström, Stuvsta
Apotekare Ernst Binning, Sigtuna
Biskop Manfred Björkquist, Stockholm
Museilektor Martin Blindheim, Oslo
Fil. dr. Ragnar Blomqvist, Lund
Civilingenjör Lars Blume, Sigtuna
British Museums bibliotek, London
Godsägare Tobias Carlsson, Sävsjö
Bokhandlare Gerhard Charpentier, Sigtuna
Köpmän E. V. Christensén, Sigtuna

Musikdirektör Louis Condé, Sigtuna
Fru Birgitta Curman, Rotebro
Borgmästare Gustaf Dahl, Sigtuna
Redogörare Carl Edhborg, Vennarn, Sigtuna
Löjtnant Göran Ekengren, Stockholm.
Fröken Lisa Eriksson, Sigtuna
Friherre R. von Essen, Signhildsberg, Bro
Antikvarie Erik Floderus, Stockholm
Ungdomssekreterare Svea Forsman, Sigtuna
Byggnadsingenjör Sture Forss, Stockholm
Herr D. Fredriksson, Sigtuna
Fil. mag. S. Fridén, Sigtuna
Fil. lic. Mårten Fryklund, Sigtuna

Herr H. Fyrberg, Stockholm
 Fil. lic. Birgit Gejvall, Stockholm
 Överingenjör A. Gumaelius, Sigtuna
 Direktör Folke Halldén, Sigtuna
 Disponent Frithiof Hammar, Sala
 Fröken Sigrid Hartman, Sigtuna
 Fru Gunhild Hazelius, Sigtuna
 Försäljningschef Adalrik Hedlund,
 Sigtuna
 Fil. mag. Gunnar Henriksson, Sig-
 tuna
 Rektor Rolf Hillman, Sigtuna
 Folkskollärare Gunnar Holmgren,
 Hägersten
 Fil. mag. Gunnar Holmquist, Sig-
 tuna
 Docent Wilhelm Holmqvist, Stock-
 holm
 Köpman Elias Hult, Sigtuna
 Folkskollärare H. Hörner, Uppsala
 Teol. dr. Axel Ihrmark, Sigtuna
 Fil. dr. Otto Janse, Djursholm
 Rektor Gösta Johnsson, Sigtuna
 Apotekare Nils Johnson, Sigtuna
 Kalmar Stadsbibliotek, Kalmar
 Fröken Elsa Kjederqvist, Sigtuna
 Intendent Sven T. Kjellberg, Lund
 Rådman J. Kyhle, Sigtuna
 Fru Maria Laurell, Sigtuna
 Rådman E. H. Ledin, Sigtuna
 Fil. mag. Tor Levin, Sigtuna
 Folkskollärare Bengt Lindberg,
 Bromma
 Disponent Ernfrid Lindberg, Sig-
 tuna
 Professor Andreas Lindblom, Stock-
 holm
 Fil. mag. Folke Hj. Lindskog, Sig-
 tuna
 Fil. lic. Erik B. Lundberg, Stock-
 holm
 Lektor Thorsten Lundvall, Sigtuna
 Direktör John Lönnberg, Venngarn,
 Sigtuna
 Köpman Nils Moberg, Sigtuna
 Rektor Arne Munthe, Sigtuna
 Museum Prehistoryczne, Poznan,
 Polen
 Major Y. Nordenskjöld, Sigtuna
 Bankdirektör F. Nälsun, Sigtuna
 Fil. mag. John Persson, Sigtuna
 Fabrikör R. J. Pettersson, Sigtuna
 Landsfiskalsassistent Gunnar Rapp,
 Sigtuna
 Byggmästare Harry Schedin, Sig-
 tuna
 Antikvarie Bengt Schönbäck, Stock-
 holm
 Installatör G. Skogfeldt, Sigtuna
 Stiftelsen Landsbiblioteket, Linkö-
 ping
 Stockholms stadsarkiv, Stockholm
 Landsantikvarie N. Sundquist, Upp-
 sala
 Tjänsteman Sone S:son Svanlund,
 Stockholm
 Svenska Kyrkans Lekmannaskola,
 Sigtuna
 Amanuens Erik Sörling, Äppelviken
 Civiling. Gunnar Tengstrand, Agnes-
 berg
 Vaktmästare Arvid Thelander, Sig-
 tuna
 Riksantikvarie Bengt Thordeman,
 Stockholm
 Överste Axel Thuresson, Stockholm
 Tandläkare Gunnar Tingwall, Sig-
 tuna
 Läroverksadjunkt Sune Udén, Sig-
 tuna
 Jägmästare G. Ullén, Sigtuna
 Civilingeniör Hans Undén, Stock-
 holm
 Keramiker Håkan Undén, Sigtuna
 Uppsala Stadsbibliotek, Uppsala